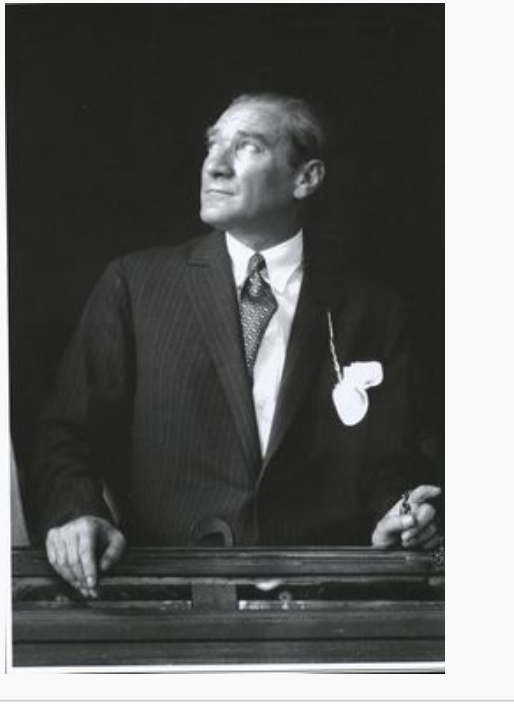

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal (1881-10 Kasım 1938)

Mustafa Kemal ATATÜRK

Anafartalar kahramanı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın önderi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı.

Gümrük memuru Ali Rıza ile Zübeyde çiftinin dördüncü çocukları olan Mustafa, 1881'de Selanik'te Ahmet Subaşı ya da Hatuniye Mahallesi Hoca Kasımpaşa semtindeki pembe boyalı evde (bugün müze) doğmuştur. Ali Rıza Efendinin babası Hafız Ahmet, "Kırmızı Hafız" diye anılıyordu. Aile Anadolu'dan göç ettirilen Kızıloğuz ya da Kocacık Yörüklerindendi (Sungu ve Güler). Feyzullah Ağa ile Ayşe hanımın kızları olan Zübeyde'nin ailesi de Karaman'dan gelerek Vodina (günümüzde Edhassa) sancağına bağlı Sarıgöl'e yerleşen ve sonradan Langaza'ya geçen Konyarlar denilen Türklereydi. Mustafa Kemal'in tuttuğu notlardan Harp Akademisi'nde okurken iç karışıklıkların görüldüğü Vodina'ya gidip yetkililerle görüştüğü, kentnin önemli yerlerinin krokilerini çizdiği görülmektedir.

Mustafa'nın nüfus kaydında ay ve gün belirtilmeden o dönemde kullanılan Rumi takvime göre yıl olarak 1296 yazılmıştı. Bunun miladi takvime göre karşılığı 13 Mart 1880 - 12 Mart 1881'dir. Miladi takvimin kabul edilmesinden sonra doğum yılı önceleri 1880 diye gösterilmiş, daha sonra 1881 olarak değiştirilmiş ve 19 Mayıs günü doğduğu kabul edilmiştir. Bunda da Reşit Saffet Atabinen'in 19 Mayıs 1932'de Atatürk'e "Doğum gününüz kutlu olsun!" diye bir telgraf çekmesi etkili olmuştur. 1936'da İngiltere Kralı VIII. Edward, Atatürk'ün doğum gününü öğrenmek isteyince kendisine "Atatürk'ün 19 Mayıs 1881'de doğmuş olduğu" yanıtı verilmiştir. Ancak 19 Mayıs tarihi nüfus kaydına işlenmemiştir.

Mustafa altı yaşına geldiğinde geleneklere bağlı annesinin ısrarı üzerine önce Fatma Molla Kadın adını taşıyan mahalle mektebine gönderildi. Ali Rıza efendi birkaç gün sonra oğlunu oradan alıp "usul-i cedide" denen yeni öğretim

yöntemlerinin uygulandığı Şemsi Efendi mektebine kaydettirdi. Fakat Mustafa babasının ölümü (1887-88) üzerine okulu bırakarak annesi ve kız kardeşi Makbule ile birlikte Lapka çiftliğinde kâhyalık yapan dayısı Hüseyin'in yanına gitti. Orada gerektiğinde kargaları da kovdu ama çiftlik hayatı ona doğa sevgisi aşıladı. Ancak okuma yazmadan yoksun kaldığı için halası Emine hanımın çağrısı üzerine Selanik'e dönüp mülkiye rüştiyesine kaydoldu. Sınıftaki bir kavgaya karıştığı için Kaymak Hafız lakabıyla tanınan müdür yardımcısından dayak yiyince okulu terk etti ve subay olmak isteğiyle kentteki askerî rüştiyeye girdi. Matematikteki başarısından dolayı öğretmeni Mustafa, "Bundan sonra senin adın Mustafa Kemal olsun" diyerek ona Namık Kemal'den esinlenen ikinci bir ad verdi. Rüştiye'den 1896 Ocağında sınıf dördüncüsü olarak mezun olunca Manastır Askerî İdadisine (lise) girdi. Burada sınıf arkadaşı Ömer Naci'nin etkisiyle edebiyata merak sardı ve başta Namık Kemal ve Tevfik Fikret olmak üzere vatan, millet, hürriyet konularını işleyen şairleri incelemeye yöneldi. Ancak kitabet (kompozisyon) öğretmeninun bunun askerlikle bağdaşmayacağı uyarısı üzerine edebiyatı bırakıp tarihe merak sardı. 1898 kasımında idadiden mezun olurken bütün derslerden tam not almasına karşın ikinci sayıldı. İstanbul'a Harbiye'ye geldiğinde 13 Mart 1899 tarihli kaydı "Selanik Koca Kasım Mahallesi gümrük memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi. Selanik, 96" (1296) diye yapıldı.

Selanik Askerî Rüştiyesinde sınıf arkadaşı Fuat (Bulca) ile dost olan Mustafa Kemal, Manastır'da arkadaşlıkları ömür boyu sürecek iki dost daha edinmişti: Ali Fethi Okyar ve Kâzım Özalp. Yabancı dil bilen Fethi Okyar Fransızcasını ilerletmek isteyen bu amaçla tatillerde Selanik'teki Frerler okuluna devam eden Mustafa Kemal'e yardım ediyordu. Özellikle tarihe ve Fransız devrimine ilişkin kitapları okuyorlardı. Harbiye'ye gelince bir yeni arkadaş daha edildi: Ali Fuat Cebesoy. Onunla da dostlukları bir süre kesintiye uğrasa da ömür boyu devam edecekti.

Harbiye'de ülke sorunlarıyla da ilgilenmeye başladı. Cebesoy'un belirttiğine göre de kimi aydınların sürgüne gönderildiğini duyduklarında Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisini okuyup yumruklarını sıkıyorlardı. Özgürlükçü düşünceleri arkadaşlarına aktarmak için bir dergi çıkarmaya karar verdiklerinde onun hazırlanması görevini Mustafa Kemal üstlendi. 10 Ocak 1902'de piyade teğmeni olarak Harbiye'yi bitirdi ve kurmay sınıfına geçti. Kendi anlatımına göre burada kendisinde ve bazı arkadaşlarında "yeni fikirler peyda olmuş, memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başlamışlardı." Harbiye'de olduğu gibi burada da bir gazete / dergi çıkarmayı sürdürdüler. Yazılar çoğunlukla onun kaleminden çıkıyordu. Ancak okul yönetimi bundan haberdar olunca gazete çıkarmaya son vermek zorunda kalmışlardı.

1903'te üsteğmenliğe yükselen Mustafa Kemal, 11 Ocak 1905'te kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisini bitirdi. Ancak atama emri beklerken padişaha karşı bir suikast girişiminde bulunacakları yolundaki bir ihbar üzerine Cebesoy ile birlikte haklarında soruşturma açıldı. Kendi deyimiyle aylar sonra suçsuz olduğu anlaşılacak serbest bırakıldı ama görev almak istediği Makedonya yerine Suriye'deki V. orduya atandı, atama kaydında da "ordu bölgesinden ayrılmaması" belirtildi. Bu nedenle özlük dosyasında "11 Ocak 1905 Çarşamba günü erkân-ı harbiye yüzbaşılığı ile mektepten neşet ederek (mezun olarak) sunuf-ı selasede (üçüncü derecede) bölük idare etmek üzere atık (eski) Beşinci Orduya memur buyurulmuştur" kaydı bulunmaktadır. Şam'da 30. süvari alayına verildi. Siyasal düşüncelerinden ötürü oraya sürülmüş olan ve "Vatan" adını verdiği bir cemiyet kurmuş olan Dr. Mustafa (Cantekin) ile tanıştı. İnkılap yolunda çalışmak amacıyla örgütlenmeye karar verdiler ancak cemiyetin adı Namık Kemal'den esinlenerek "Vatan ve Hürriyet" olarak değiştirildi. Çabalarına rağmen derneğin o bölgede fazla güçlenemeyeceği anlaşılınca bir izin belgesi sağlayıp gizlice Selanik'e geçti. Orada eski arkadaşlarıyla anlaşarak Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesinin kurulmasına öncülük etti. 5 arkadaş ellerini tabanca üzerine koyarak mukaddes dava

uğruna çalışacaklarına yemin ettiler. Ancak Mustafa Kemal, Şam'a dönünce söz konusu dernek umulan gelişmeyi sağlayamadı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı (27 Eylül 1907). Makedonya'da görev almak için uğraşan Mustafa Kemal sonunda Üçüncü Ordu Karargâhına atandı (30 Eylül 1907). Fethi Okyar'ın aracılığı ile genç kurmayların çoğu gibi İttihat ve Terakki'ye girdi (Şubat 1908). Fakat orada cemiyete daha önce giren ve önemli bir yer tutan Bnb. Enver Bey'in de etkisiyle ikinci planda bırakıldı. Bir ara pasif bir görev olan Selanik-Üsküp demir yolu müfettişliğine atandı. Jön Türk hareketini desteklemesine karşın Meşrutiyet'in ilanını uzaktan izlemek durumunda kalmıştı. Ona göre salt Meşrutiyet'in ilanı ile özlenen inkılap gerçekleştirilemezdi. "İnkılabı tamamlamak lazımdır. Ne yazık ki buna ne Sultan Hamid'in devlet ricali ve ne bizim arkadaşlarımız muktedirler" diyordu (Cebesoy, 139). İttihat Terakki yöneticileri bu eleştirilerden tedirgin olunca onu Selanik'ten uzaklaştırmak için kendisine siyasi görevler vermeye başladılar. İlk olarak Trablusgarp'a gönderildi. Meşrutiyet'in ilanı üzerine oradaki tutuklular genel af beklerlerken hükûmetin yalnızca siyasi suçları af etmesi üzerine karışıklılar başlamıştı. Bu karışıklığı gidermesi istenen Mustafa Kemal İzmir - İskenderiye - Girit - Sicilya üzerinden Trablus'a vardığında ilk olarak belediye başkanından devlete bağlılık sözü aldı, rakip iki siyasi partinin birleşmelerini sağladı, Trablus garnizonundaki askerler de 19 Ekim 1908'de Meşrutiyete bağlılık yemini ettiler. Bu gelişmeleri yakından izleyen İngiltere konsolosuna, raporunda onu "Bende daha sonra doğrulanacağına inandığım enerjik ve kararlı mizaca sahip bir kişi izlenimi bıraktı" diye nitelemektedir.

Trablus'tan dönen Mustafa Kemal bu kez Avusturya'nın kendi topraklarına kattığı Bosna'daki durumu incelemekle görevlendirildi. 1908 Kasımında sınır boyunca incelemelerde bulunduktan sonra gizlice Bosna içerilerine girdi ve Avusturya'nın askerî hazırlığının Osmanlı İmparatorluğuna karşı değil Sırbistan'a yönelik olduğunu saptayarak raporunu o doğrultuda yazdı.

31 Mart ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nda redif tümeninin kurmay başkanı olarak yer aldı. İstanbul'a vardıklarında olayın irtica kokan bir tertip hareketi olduğunu sezerek not defterine, "Sarı sarı hafiye din perdesi altındaki ilkaatı (yaptıkları) menfaatten başka bir şey değildir" diye yazdı. Kaleme aldığı Tümen bildirimlerinde de şu görüşü savundu: "Hareket Ordusu'nun maksat ve vazifesi, meşru meşrutiyet hükûmetimizi hiçbir kuvvetin sarsamayacağı surette güçlendirmek ve sırf şeriat kuvvetiyle müeyyed bulunan (doğrulan) Kanun-ı Esasi'nin fevkinde hiçbir kuvvet olmadığını ve olamayacağını ispat eylemek ve meşru meşrutiyetimizin istikrarından memnun olmayan vatan ve millet hainlerine bir intibah dersi vermektir".

Mustafa Kemal Selanik'e döndükten sonra Trablusgarp delegesi olarak İttihat Terakki'nin 22 Eylül 1909'da toplanan kongresine katıldı. Burada "Ordu ile Cemiyet ayrılım. Cemiyet tam manasıyla bir parti hâlinde milletin bünyesinde kök salsın. Ordu da asıl vazifesiyle uğraşsın" görüşünü savundu. Ancak bu önerisi tepkiyle karşılandı. Onun ne kadar haklı olduğu bir süre sonra ortaya çıkan "Halaskâr Zabitan" olayı nedeniyle askerlerin siyasetle uğraşmasını yasaklayan bir yasanın çıkartılmasıyla (2 Temmuz 1912) anlaşıldı. Selanik'teki Üçüncü Ordu kurmaylığına atanan Mustafa Kemal, İttihat Terakki ile ilişkisini keserek ordunun eğitimi sorununa ağırlık verdi. Daha önceleri Alman generali Litzman'dan *Takımın Muharebe Talimi* adıyla yaptığı çeviri Meşrutiyet'in ilanından önce basılmıştı (23 Şubat 1908). 1909 Ağustosunda Selanik yakınında Cumalı'da yapılan tatbikatta edindiği izlenimleri de *Cumalı Orduğâhı. Süvari, Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları* adıyla kitap olarak yayımlamıştı. Çok geçmeden yeni açılan Üçüncü Ordu Talimğâhı komutanlığına atandı. 1910 yazında Fransız ordusunun Picardie'de yapacağı tatbikatı izlemeye çağrılan heyette görev aldı. Bu nedenle İstanbul'dan trenle Paris'e hareket etti ve manevralardan sonra Fethi Okyar'la birlikte İsviçre, Belçika ve Hollanda'yı gezdi. Fransız ordusunun hazırlıklarını yakından izleyince "Bu kadar hazırlık barış için yapılmaz. Çıkacak harp bütün dünyayı ateşe atabilir ve biz bunun dışında kalamayız" değerlendirmesini yaptı.

Fransa'dan döndükten sonra görev yeri sık sık değiştirildi. 15 Ocak 1911'de Beşinci Kolordu karargâhına atandı, arkasından İstanbul'a Genelkurmay karargâhına alındı (13 Eylül). Genel Kurmay 1. Şubeye memur edildi.

İtalyanların Trablus'a saldırımları karşısında merkezî hükûmetin âciz kaldığını gören genç kurmaylar gibi o da vatan bilinen ve bir süre önce görevle gittiği bu eyaletin savunmasına koştu. Ancak ilk girişimleri başarısız oldu. İlkinde yola çıkmışken bindiği gemi hükûmetçe geri çağrıldı, ikincisinde Harbiye Bakanı hareketlerine izin vermedi. Sonunda birkaç arkadaşıyla birlikte 15 Ekim 1911'de bir Rus gemisiyle İstanbul'dan hareket edip ayın 30'unda İskenderiye'ye vardı. Tanınmamak için gazeteci Şerif takma adıyla seyahat ediyordu. İçinde bulunduğu kabile Trablus'a doğru hareket ettiğinde kendi deyimiyle "at tepmesinden burulduğu" için geri dönmek zorunda kaldı. 15 gün süren bir tedaviden sonra bu kez trenle yola çıktı (17 Kasım). Fakat İskenderiye'deki İngiliz komutanı, sınır karakollarına sarı saçlı, mavi gözlü Mustafa Kemal'in geçişine izin verilmemesini emrettiği için sınırı geçerken alıkonulmak istendi. Buna karşın o kafiledaki sarı saçlı mavi gözlü birini Mustafa Kemal diye yerine bırakarak sınırı geçmeyi başardı. Bu arada 27 Kasım 1911'de kolağalığından binbaşılığa terfi ettirildi. Kafile 18 Aralık'ta Bingazi'ye vardığında kendisine ikiye ayrılan Derne cephesindeki kuvvetlerin doğu kolu komutanlığı verildi.

Mustafa Kemal Derne'yi ellerinde bulunduran İtalyanlara karşı savaşı Ayn-ı Mansur karargâhından yönetti. Emrindeki kuvvetler büyük çoğunlukla eğitimsiz yerli Araplardan ve bazı gönüllülerden oluşuyordu. Bir süre sonra güç hava ve hayat şartları sağlığını bozdu; bir şarapnel parçasının kireç kuyusundan sıçrattığı pıhtının gözlerine girmesi nedeniyle gözlerinden de rahatsızlandı. Bu yüzden Hilal-i Ahmer'in (Kızılay) açtığı hastanede bir ay süren bir tedavi gördü. Bunun ardından Eritre'deki İtalyan taburuna karşı saldırıya geçtiklerinde sağ kolundan yaralandı ama çok kan kaybetmesine karşın askerin maneviyatını bozmamak için savaş hattından geri çekilmedi. Trablus'ta ilerleyemeyen İtalyanların Osmanlı Hükûmetini barışa zorlamak amacıyla savaşı Akdeniz'e yayarak Rodos ve 12 Ada'yı işgal etmeleri, bu sırada 4 Balkan devletinin Osmanlılara karşı ittifak etmeleri Trablus savunulmasını tümüyle olanaksız kıldı. 15 Ekim 1912'de imzalanan Ouchy (Uşi) antlaşmasıyla Trablusgarp İtalyan egemenliğine bırakılınca orayı savunmaya koşanların da geri dönmeleri gerekti. Mustafa Kemal de 24 Ekim'de Derne karargâhından ayrıldı ama göz rahatsızlığı geçmediği için önce Viyana'ya geçip tedavi olmak gereğini duydu. Bu amaçla bir Mısır pasaportu ile İskenderiye'den Trieste'ye geçti ve ancak Kasım ayı sonlarında Avusturya - Macaristan - Romanya üzerinden İstanbul'a döndü.

Mustafa Kemal Balkan Savaşı'nın Osmanlılar için bir bozguna dönüştüğü ve Edirne'nin Bulgar, Selanik'in Yunan işgaline uğradığı ortamda başkente dönmüştü. Üstelik geride bıraktığı annesi ve kız kardeşi göç yollarına düşmüştü. Bu yüzden duyduğu büyük üzüntüyü arkadaşı Salih Bozok'a, "Selanik'i, o güzel memleketimizi nasıl bıraktın ? Düşmana niçin teslim ettiniz de buraya geldiniz?" diyerek dile getirmişti. İstanbul'a döndüğünde Bolayır'daki Akdeniz Boğazı Kuvâyi Mürettebesi harekât şubesi müdürlüğüne atandı (25 Kasım 1912). Edirne'nin Bulgarlara bırakılacağı endişesiyle Enver Bey'in yönettiği Babiâli Baskını ile (23 Ocak 1913) bir hükûmet darbesi yapılmasını doğru bulmadı için tepkisini Fethi Okyar'la birlikte yazdıkları mektupla sadarete ve genelkurmay başkanlığına ilettiler (Belleten,128). Ancak baskını yapanların cezalandırılmadığı üstelik hükûmetin de bu darbeye neden olan düşünceyi takdir ettiği eleştirisini içeren bu mektup başkentte tepkiyle karşılandı. Bu yüzden Okyar önce İttihat Terakki genel sekreterliğine, arkasından Sofya ataşemiliterliği görevini kabul etti (27 Ekim 1913). Kendisine Bükreş, Belgrat ve Çetine ataşelikleri de verildi. Sofya'daki görevine 20 Kasım'da başladı. Bir Alman ailenin yanına pansiyoner olarak yerleşince Almancasını da ilerletme olanağı buldu. Bağımsızlığına yakın dönemde kavuşmuş olan Bulgaristan'ın başkentindeki gelişmeleri yakından izlemeye koyuldu. Özellikle "Narodnik" (Halkçı) denen aydınların ve öğretmenlerin bu değişimdeki rolleri üzerinde durdu. Çok yönlü kişiliği, kibar

davranışları ve çekici fiziksel görünümü ile de yalnız diplomatik çevrelerde değil, Bulgar yönetiminde ve başkent sosyetesinde de yer edindi. Bulgar Meclisindeki Türk üyelerden Şakir Zümre ile dost oldu; başbakan Radoslov ve Harbiye bakanı GnI. Kovaçev ile yakın ilişkiler kurdu. Operada sergilenen Karmen operasını izledikten sonra takdirlerini ve özlemini “Böyle bir sanatı yaratan toplum kolay kolay yok olmaz. Bizim memlekette de operaya sahip olacağımız gün gelecek mi ?” sözleriyle belirtti. Bir süre sonra yarbaylığa terfi etti (1 Mart 1914). Birinci Dünya savaşı başladığında. Osmanlı hükûmetinin hemen genel seferberlik ilan etmesini doğru bulmadığı için Salih Bozok’a yazdığı mektupta Almanların zafer kazanacaklarına emin olmadığını belirtti. Ama Enver Paşa ve arkadaşlarının savaşa girmekte kararlı olduklarını anlayınca kendisine etkin görev verilmesini istedi. Bu konudaki ısrarına rağmen ancak Kafkas ve Kanal cephelerindeki başarısızlıklardan sonra 20 Ocak 1915’te yeni oluşturulacak XIX. Tümen komutanlığına atandı. O da aynı gün Sofya’dan ayrılarak mürettep tümenin hazırlanmakta olduğu Tekirdağ’a geldi.

6 gemilik bir İngiliz Fransız filosunun Boğaz’a karşı saldırıya geçtiği 19 Şubat 1915’te Mustafa Kemal’e komutasındaki 57. Alayla Gelibolu yarımadasının güneyindeki Maydos’a (Eceabat)’a gitmesi emredildi. Müttefikler ilk saldırılarından bir hafta sonra karaya da asker çıkardılar. İstanbul’un tehdit edilmesi başkentte büyük bir tedirginlik yaratmış, hükûmetin geçici olarak Eskişehir’e taşınması hazırlıklarına başlanılmıştı. 18 Mart’ta Amiral Robeck kumandasındaki donanma genel saldırıya geçmişti. Ama beklenmedik bir mukavemetle karşılaşmışlar ve 15 gemilik filolarından 10’unu kaybettikleri için geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu kez de İstanbul’a karadan ulaşmak amacıyla 25 Nisan’da karaya 70.000 kişilik bir kuvvet çıkarmışlardı. Onlar Arıburnu’ndan Conkbayırı’na doğru ilerlerken Mustafa Kemal emir beklemeden hemen ileri harekete geçti. Cephaneleri bittiği için geri çekilmekte olan askerlerle karşılaşınca onlarla süngü taktırıp yere yatırdı, bunu gören düşman birlikleri de duraklayıp mevzi aldı. Kendisi bu anı “kazandığımız bu andır” diye değerlendirdi 57. Alayı da düşman birliklerinin sağ koluna yöneltip şu tarihi emri verdi: “Size ben taarruzu emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olacaktır.” 57 Alay işte bu anlayış içinde ölüme atıldı ve Conkbayırı tepesi elde tutularak Arıburnu çevresinde güçlü bir savunma çemberi oluşturuldu. Mustafa Kemal bu başarısından ötürü Osmanlı İmtiyaz Nişanı ile ödüllendirildi. Bununla birlikte düşmanın donanmasının ateşi altında kalan Türk birlikleri ağır kayıplar veriyordu. Bunun çıkartma noktalarının açık bırakılmasından doğduğuna inanan Mustafa Kemal,Ordu Komutanı Liman von Sanders’i şikâyet etti. Bunun üzerine cephe üç bölgeye ayrılarak kuzey bölgesinin komutanlığına getirildi. Ayrıca Alman Demirhaç ve Bulgar St. Aleksandr nişanları verildi. 1 Haziran 1915’te de albaylığa yükseltildi. Düşman birlikleri Arıburnu kuzeyindeki Suvla koyuna yeni bir çıkartma yapınca Conkbayırı tehlike altına girdi. Bunun üzerine Sanders Mustafa Kemal’i 6 tümenden oluşan Anafartalar Grubu Komutanlığına getirmek zorunda kaldı (8/ 9 Ağustos). Ertesi 10 Ağustos günü İngilizler karadan ve denizden yoğun topçu ateşi altında ilerlemeye başladı. Sıkışan birlikleri korumak için Conkbayırı’na karşı saldırmaya karar veren Mustafa Kemal, emrindeki subay ve erleri cesaretlendirmek için ön safta yer aldı. Çatışmalar sürerken ceketinin sağ cebine saplanan bir şarapnel parçası cebindeki saati parçaladı ve kendi anlatımıyla vücuduna nüfuz etmeyip yalnızca derin bir kan izi bıraktı. Liman von Sanders bu saati hatıra olarak alıp kendi altın saatini ona armağan etti. 10 Ağustos’ta Conm Bayırı’na ilerleyen İngilizleri durdurdu. Bu başarısı nedeniyle artık “Anafartalar Kahramanı “olarak anılmaya başlanan Mustafa Kemal, Grup Komutanlığı üzerinde kalmak koşuluyla XVI. Kolordu komutanlığına atandı (29 Ağustos 1915) ve çeşitli madalyalarla ödüllendirildi. Böyle olmasına karşın Liman von Sanders’in onu denetlemek istercesine sık sık karargâha gelmesi ve Türk birliklerine Alman komutanlar atamayı sürdürmesi yüzünden anlaşmazlığa düşünce grup komutanlığından istifa etti (27 Eylül). İstifasını geri almak için yapılan girişimleri de kabul etmedi ve sağlığı da bozulduğu için 10 Aralık’ta İstanbul’a döndü.

Özel işleri için gittiği Sofya’da iken Çanakkale’den Edirne’ye dönmekte olan XVI. Kolordu komutanlığı görevini üstlenmesi emrini aldı. Edirne’de görkemli bir törenle karşılandı (27 Ocak 1916). Sokaklara “Arıburnu ve Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal çok yaşa!” yazılı dövizler asılmış, düzenlenen törene kent halkı ve okulların yanı sıra yabancı konsoloslar da katılmış; XII. Tümenin geçit resmi ise 1,5 saat sürmüştü. Öte yandan Urfa mutasarrıfı Nusret Bey’in, 1917’de Çanakkale Şehitleri Âbidesi olarak yaptırdığı anıt çeşmenin (günümüzde *Yol Gösteren Çeşmesi*) dört cephesinin yönlerini belirten kitabelerde “Kafkas Yolu – Hindistan Yolu – Bağdat Yolu” nu tamamlayan dördüncü yönün “Mustafa Kemal Paşa Caddesi” olarak adlandırılması onun ününün daha o yıllarda Anadolu içerilerine kadar yayıldığını göstermektedir.

Mustafa Kemal, komutanlığına atandığı XVI. Kolordu Van Gölü’nün güneybatısında görevlendirildiği için 11 Marta trenle Edirne’den hareket etti ve Halep üzerinden Diyarbakır’a vardı (27 Mart). Birkaç gün sonra da generalliğe (mirliva) yükseltildi (1 Nisan 1916). Karargâhını Silvan’da kurup Muş’un ve Bitlis’in Ruslardan geri alınmasını sağladı. Bir ara İkinci Ordu komutan vekilliğini üstlendi (25 Kasım), arkasından bu göreve asaleten atandı (7 Mart 1917). Ancak Türk birliklerine Alman komutanlar atanmasına öteden beri karşı olduğu ve Almanlara teslimiyetin kötü sonuçlar doğuracağına inandığı için bu kez de Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mareşal Falkenhayn’ın görevden alınmasını diledi. Ancak Genelkurmay’a gönderdiği rapordan olumlu sonuç alamayınca istifa ederek (7 Ekim) İstanbul’a döndü.

Mustafa Kemal gelişmeleri yakından izleyebilmek ve bazı girişimlerde bulunabilmek için Pera Palas’a yerleşti. Bu sırada Enver Paşa’nın Almanya’ya gönderilecek Veliâhd Vahidettin Efendi’ye eşlik etmesi yolundaki teklifini kabul etti. Böylece 15 Aralık 1917’de başlayıp 4 Ocak 1918’e kadar süren gezi boyunca her ikisi de birbirlerini yakından tanımak olanağı buldular. Mustafa Kemal veliâhdı Almanya’nın zafer kazanacağına inanmanın gerçek bir değerlendirme olmayacağı yolunda uyardı. Yaklaşmakta olan felaketten kurtulabilmek için Veliâhd’in merkezi İstanbul olan Beşinci Ordu komutanlığını üstlenmesi gerektiğini önerdi. Ama Vahidettin bu konuyu dönüştürme diye öneriyi soğuk baktığını belirtti (Atay, Atatürk’ün Hatıraları, 54 vd). Alman ordusunun karargâhını da ziyaretten sonra Mustafa Kemal’in savaştan başarı ile çıkılamayacağına ilişkin kanaati daha da pekişti. Buna rağmen Almanlar İstanbul’daki elçiliklerinde düzenlenen bir törenle kendisine “Cordon de Prusse” nişanı verdiler (19 Şubat 1918).

Mustafa Kemal yeniden böbreklerinden rahatsızlanınca tedavi için Viyana’ya gönderildi (25 Mayıs 1918). Orada önce Cottage Senatoryumu’nda tedavi gördü, daha sonra hekimlerin önerisi üzerine kaplıcalarıyla ünlü Karlsbad’a geçti. 27 gün süren (1-27 Temmuz) Karlsbad günlerinde, kendi tuttuğu notlardan ihtilallere, felsefe akımlarına ve tarihe ilişkin kitaplar okuduğu, Almanca ve Fransızcasını ilerletmek için özel dersler aldığı, orada bulunan Türklerle ülke sorunlarını tartıştığı, özellikle de kadınların toplum ve aile yaşamındaki rolleri üzerinde durduğu, kadınların örtünmeleri (tesettür) konusunda aşırılığa kaçıldığına ve geri kalmışlıktan kurtulabilmek için bir inkılabın gerektiğine inandığı, ancak bu dönüşümün bir hamlede yapılması yöntemini benimsediği anlaşılmaktadır. 6 Temmuz 1918 gecesi not defterine “Benim elime büyük bir salahiyet ve kudret geçse, ben hayat-i içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir ‘coup’ (darbe) ile tatbik edeceğimi zannederim. Zirâ ben bazıları gibi efkâr-ı umumiyeyi yavaş yavaş benim tasavvurlarım derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyorum ve böyle bir harekete ruhum isyan ediyor” diye yazmıştı.

Mustafa Kemal, Sultan Reşad’ın ölümüyle Vahidettin’in tahta çıktığını (3 Temmuz 1918) öğrenince bir telgrafla kendisini kutladı ve başyaver aracılığıyla aldığı çağrı üzerine İstanbul’a döndü (4 Ağustos). Birkaç gün sonra yeniden VII. Ordu komutanlığına atandı. Göreve başlamadan Vahidettin’in tahta oturmasıyla olabilecek değişiklikleri

öğrenebilmek için dört kez yeni Padişahla görüşme olanağını buldu. İlk ziyaretinde Vahidettin'e başkomutanlığı üstlenmesi yolundaki teklifini yineledi. Padişah'ın "Senin gibi düşünen başka komutanlar var mı" diye sorunca da "vardır" cevabını verdi. Ama Vahidettin "Düşünelim" demekle yetindi. Birkaç gün sonra çağrı üzerine yapılan ikinci görüşmede başyaver A. İzzet te bulunduğundan konuşmalar genel düzeyde geçti. Ancak baş başa görüşmek için başvurunca Padişah onu üçüncü kez kabul etti. Mustafa Kemal ilk önerisini tekrarlayınca "her şeyden önce İstanbul halkını doyumak zorundayım. Bunu temin etmedikçe alınacak her tedbir isabetsiz olur" diyerek olumsuz bir cevap verdi. Mustafa Kemal, başkente yiyecek sağlamanın önemli olduğunu, ancak bunun bütün ülkeyi kurtaracak tedbirlerin alınmasına engel olmaması gerektiğini belirtince de cevabı "Ben Talat ve Enver Paşa hazretleri ile görüştüm" oldu. Bu, Padişahın sadrazama ve genelkurmay başkanına güven duyduğunun yansıması demektir. Vahidettin 16 Ağustos 1918'de Cuma selamlığından sonra Mustafa Kemal'i bir kez daha kabul etti. Ama yanında iki Alman generali bulunan Padişah onu Suriye'ye kumandan tayin ettiğini, oradaki vaziyetin ciddileştiğini belirterek derhal hareket etmesini istedi. Başkentte umduğunu bulamayan Mustafa Kemal trenle İstanbul'dan hareket etti, 26 Ağustos'ta Halep'e vardı, oradan da Ordu merkezine bulunduğu Nablus'a geçti. Bir arkadaşına 11 Eylül'de yazdığı mektupta Suriye'nin kaybedilmekte olduğunu, halkın bir an önce İngilizlerin gelmesini beklediklerini anlattı. Bu arada (23 Eylül) gönlünü almak istercesine kendisine padişahın fahri yaverliği unvanı verildi. Suriye cephesi çözümlenince Osmanlı birlikleri geri çekilmeye başladı ve VII. ve III. Orduların mevcut birlikleri birleştirilerek kumandanlığı Mustafa Kemal'e verildi. Ancak o düşman karşısında tutunmanın imkânsız olduğunu görünce Halep'e çekildi (5 Ekim), bir şifre telgraf ile de Saraya, "Bu andan sonra artık sulhtan başka yapılacak bir şey kalamamıştır" diye savaşın kaybedildiğini belirtti. Halep'te karışıklıklar başlamıştı. Suriye cephesi başarısızlıkla kapanırken müttefiklerin Selanik'ten başlattıkları ileri hareket karşısında Bulgaristan bir ateşkes anlaşması imzalayarak savaştan çekildi (29 Eylül 1918). İstanbul yeniden tehlike altına girince Sadrazam Talat Paşa da istifasını vermek gereğini duydu (7 Ekim). Sadarete Tefvik Paşa'nın getirileceği anlaşılınca Mustafa Kemal saraya çektiği telgrafla (14 Ekim) daha güçlü bir hükûmetin kurulabilmesi için bu görevin İzzet Paşa'ya verilmesini ve kendisiyle birlikte Fethi Okyar ve Rauf Orbay gibi arkadaşlarının kabineye alınmasını önerdi. Ancak sadarete İzzet Paşa atandıysa da kabinede kendisine yer verilmedi. 30 Ekim 1918 de Mondros ateşkes anlaşması imzalanıp Liman von Sanders görevden ayrılınca ertesi günü Yıldırım Orduları Grubu kumandanlığına atandı.

Ateşkes'in yapılması barışa kavuşulduğu inancıyla genelde olumlu karşılandı. Ama Mustafa Kemal öncelikle metinde *Kilikya, Toros Tünelleri ve Suriye sınırı* gibi tanımlamaların ve onlarla ilgili hükümlerin açık olmadığını belirterek *Amanos Tünelleri'* nin *Toros Tünelleri'*nden sayılıp sayılmayacağını, işgallerin demir yolu işletilmesini kapsayıp kapsamadığını, Suriye'nin güney ve kuzey sınırlarından hangisinin kast edildiğini sordu ve *Kilikya* denen bölgenin sınırlarının belli olmadığını hatırlattı. Zaman ve Vakıf gazetelerinde yayımlanan demecinde de ateşkes anlaşmasının istiklal ve ülke bütünlüğü kavramlarıyla bağdaşmayan hükümler içerdiğini söyledi. Çok geçmeden onun belirttiği tehlikeler baş gösterdi. Ateşkes sınırı içinde olmasına karşın Musul'u işgal eden İngilizler (2 Kasım) hemen İskenderun'a yöneldiler. Bunu sezinleyen Mustafa Kemal birliklerine kenti işgale girişecek İngilizlere gerekirse ateşle engel olunması emrini verdi (5 Kasım). Ama Sadrazam İzzet Paşa İngilizlerin İskenderun'u işgale hakları yoksa da Halep civarındaki ordularını beslemek için oradan yararlanmak istemelerini haklı bulunduğunu bildirdi ve onlara silahla karşı konulması yolunda verdiği emri geri almasını istedi. Ancak Mustafa Kemal Paşa verdiği emri geri alamayacağını, yerine başka birinin görevlendirilmesini istedi. Böylece İngilizler İskenderun'u da kolaylıkla işgal ettiler (9 Kasım). İşgalin ertesi günü de barış dönemine geçildiği gerekçesiyle Yıldırım Ordular Grubu ve VII. Ordu da dağıtıldı ve Mustafa Kemal Harbiye Nezareti emrine verildi. Öte yandan İzzet Paşa da "sizinle istişareye ihtiyacım var" diye başkente dönmesini isteyince trene binip 13 Kasım sabahı Haydarpaşa'ya vardı. Boğaz'dan karşıya geçerken Dolmabahçe

önünde demirleyen 61 gemiden oluşan işgal donanmasını görünce tepkisini “Geldikleri gibi giderler!” diyerek dile getirdi.

Mustafa Kemal, sadarete getirilen Tevfik Paşa hükûmetinin göreve başlamasından önce başkente dönmüştü. Gelişmeleri yakından izleyebilmek için Akaretler’deki evine gitmeyip işgalci subayların devam ettikleri Pera Palas’a yerleşti. Daha sonra Halep’ten tanıdığı bir ailenin yanına pansiyoner oldu, çok geçmeden de Şişli’de bugün Halâskâr Gazi adını taşıyan cadde üzerindeki, iki katlı evi kiraladı (günümüzde müze). Yeni arayışlar içindeydi. İlk olarak Rauf Orbay’la buluştu. O bunalımlı günlerde Tevfik Paşa kabinesinin yarar sağlayamayacağı kanaatıyla onun yerine İzzet Paşa’nın sadarete getirilmesi için çalışmaya karar verdiler. İzzet Paşa ile görüşmelerinde yeni hükûmette görev almaları konusunda da anlaşıldı. Ama bunun için öncelikle Tevfik Paşa kabinesinin Mebusan Meclisinde güvenoyu almamasını sağlamak gerekiyordu. A. F. Cebesoy, Fethi Okyar, Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar Eğilmez ve İsmail Canbulat’ın katılmalarıyla yaptıkları toplantıda bu amaçla Mustafa Kemal ve Karabekir’in Padişahla görüşmeleri uygun görüldü. Bu seçimde Mustafa Kemal’in Vahidettin’le olan ilişkisi etken olmuştu. Ayrıca o günlerde Anafartalar Kahramanı’nın padişahın kızı Sabiha Sultan’la evleneceği yolundaki söylentileri de yaygınlaşmıştı. Enver Bey’in Vahidettin’in yeğeni Naciye Sultan ile evlenmesi saray çevresinde genç ve başarılı komutanlara karşı duyulan ilgiyi artırmıştı. Sabiha Sultan’la evlenme girişimi de saraya yakın olanlardan gelmişti. Ama her iki tarafın isteksiz davranması sonucu bu konu kapanmıştı.

Arkadaşlar toplantısında verilen karar uyarınca Mustafa Kemal, Samsun’a hareket ettiği güne kadar Padişahla dört kez görüştü. Vahidettin ilk kez onu 15 Kasım günü Cuma selamlığında kabul etti. Ayrıntıları saptanamayan bu görüşmede Mustafa Kemal daha çok Padişahın eğilimlerini öğrenmeye ve kabinede görev alması olanaklarını öğrenmeye çalıştı. Aldığı izlenim pek olumlu olmadığı için Tevfik Paşa’ya güvenoyu verilmemesi için mebuslarla görüşmeye yöneldi. Öte yandan ortak olduğu “Minber” gazetesinde hükûmete karşı eleştiri kampanyası açıldı. Fakat bu çabalara karşın Meclis 19 Kasım’da büyük çoğunlukla Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu verdi. Bu sonuç Mustafa Kemal’e göre “Meclis hayatının bir an içinde bin renk alabileceğinin göstergesiydi”.

Mustafa Kemal’in 22 Kasım’da Padişahla olan görüşmesi umulandan uzun sürdü ama o düşündüklerini açıklama olanağı bulamadı. Orduda kendisine karşı bir hareket olup olmadığını anlamak isteyen Vahidettin ona “Ordunun kumandan ve subayları eminim ki seni çok severler. Bana teminat verir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir” diye sordu. Mustafa Kemal’in İstanbul’a yeni geldiğini, buradaki durumu tam anlamıyla bilmediğini belirtmesi karşılığında da “Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından” diyerek aslında kuşkulu olduğunu gösterdi. Mustafa Kemal 20 Aralık’ta üçüncü kez Padişahla görüştü fakat bundan da olumlu bir sonuç alamadı. Bunun üzerine arkadaşlar grubuyla birlikte artık geleceğe yönelik önlemler almaya yöneldi. Yaptıkları değerlendirmede biricik kurtuluş yolunun bir millî mukavemet hareketi yaratmak olduğu konusunda görüş birliğine varıldı.

Bu sonuç karşısında yeniden Padişah’la görüşmek başvurusunda bulundu ve kendisine üç gün sonrası için randevu verildi. Ancak onun saraya çıkmasından bir gün önce müttefik devletlerin baskıları sonucunda Padişah Vahidettin yayımladığı bir irade ile Mebuslar Meclisi’ni kapattı (21 Aralık 1918).

Çözümü Anadolu’da arama görüşü ağırlık kazanırken o, değişik çevrelerde girişimlerini sürdürerek İstanbul’daki müttefik devletler temsilcileri ve etkin olabilecek yabancılarla da görüştü. Bunlar arasında Rahip Dr. Robert Frew ile İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza vardı. İngiltere adına dost kazanmak için çalıştığı söylenen Frew gerçekte İngiliz gizli servisinin ajanıydı ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin kurucularından Sait Molla ile işbirliği yapıyordu. Mustafa

Kemal bir yabancıнын aracılığıyla onunla iki kez görüştü. Frew İttihat Terakki'nin Ermeni tehciri ve savaş boyunca işlendiği öne sürülen suçlardan sorumlu tutulması gerektiğini savunarak bu konuda onun desteğini sağlamaya çalıştı. Fakat Mustafa Kemal, İttihatçıların bazı kusurları olsa da cemiyetin vatanperver bir örgüt olduğunu belirtti. Böylece rahip istediği amaca ulaşamadı ama Sait Molla ile işbirliği yaparak Anadolu'da başlayan ulusal direniş karşıtı girişimlerini sürdürdü. Mustafa Kemal'in Sforza ile görüşmesi ise karşılıklı isteklerden doğmuştu. Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasına engel olamayan İtalya, Mondros ateşkesinden sonra Türkiye'ye karşı ılımlı bir siyaset izleyerek bazı siyasi ve mali haklar elde etmeye yönelmişti. Mustafa Kemal açısından ise müttefikleriyle anlaşamayan İtalyanlardan yararlanma olanağı vardı. Ayrıca işgal kuvvetlerinin evlerde yaptıkları aramalara karşı İtalyan temsilciliğinin desteğini sağlamak da önemliydi. Nitekim İtalyan askerleri Akaretler'deki evi aramak istediklerinde onları komutanlarına şikâyet edeceğini söyleyerek buna engel olmuştu. Sforza ile görüşme isteği İtalyanlardan geldi. Mustafa Kemal onunla ilk kez 17 Aralık'ta bir İtalyan mimarının evinde buluştu. Ondan sonraki görüşmeler Cercle d'Orient kulübünde yapıldı. Mustafa Kemal öncelikle evlerinin aranmasını önlediği için kendisine teşekkür edince Sforza "herhangi bir tehlike karşısında elçiliğın onun emrine hazır olduğu cevabını verdi. Ancak Mustafa Kemal bunu kendisinin İtalyan tebaası olmasına yönelik bir gaf olarak algıladı ve kendi ifadesiyle yıldırımla vurulmuşa döndü". İşgal altındaki İstanbul'da İtalyanların Mustafa Kemal'den bekledikleri pek olumlu olmasa da böylece başlayan ilişkiler Kont Sforza'nın önce Dışişleri Müsteşarlığına arkasından Bakanlığa atanmasıyla bir dostluk havasına dönüştü.

1919 Ocağında Paris'te açılan Barış Konferansında Anadolu topraklarının da paylaşılmakta olduğu haberleri alınırken Mustafa Kemal ve arkadaşları artık Anadolu'ya geçmenin gerekli olduğuna karar vermişlerdi. Bu doğrultuda ilk olarak başkentte bulunan XX. Kolordu kumandanı A. F. Cebesoy Mart ayı başlarında görevi başına döndü. Bir süre sonra Karabekir Erzurum'daki XV. Kolordu kumandanlığına atandı (13 Mart). Ayrılmadan önce hasta yatağında ziyaret ettiği Mustafa Kemal ona "İyi olayım, sizinle buluşmaya çalışacağım" diye verdiği kararı açıkladı.

Karadeniz bölgesinde bir Pontus Devleti kurmaya çalışan Yunanistan bu bölgeye Rusya'dan Rum göçmenler getirmeye çalışıyordu. Büyük Ermenistan hayaliyle çalışan Ermeniler de bölgede propagandaya ve silahlı eylemlere girişmişlerdi. Bu durumda Türkler de mallarını ve canlarını koruyabilmek için silahlanmak gereğini duymuşlardı. İngilizler işte bu karışıklıkları bahane edip 17 Martta Samsun'a 200 kişilik bir Hint birliği çıkarmışlardı. Bu ortam içinde Amiral Calthorpe 21 Nisan 1919'da hükûmete verdiği notada o bölgede şûra adı verilen bir dizi silahlı grup kurulduğunu belirterek bunların önlenmesini istedi, aksi hâlde görevi kendilerinin üstleneceğini de ekledi. Damat Ferit hükûmeti söz konusu çetelerin girişimlerini önlemek ve onların ellerindeki silahları toplayabilmek için Samsun yöresine yetkili bir komutanın gönderilmesine karar verince genelkurmaydaki arkadaşları hazırladıkları listenin başına Mustafa Kemal'in adını yazdılar. Bu tercihte onun Vahidettin ile olan ilişkisi kadar Anafartalar Kahramanı olarak tanınması da etkili olmuştu. Mustafa Kemal Karlsbad'dan döndüğünde gazeteci Ruşen Eşref onunla üç gün süren uzun bir söyleşi yapmış ve bunu 18 Mart Çanakkale zaferinin üçüncü yıldönümünde *Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal'le Mülakat* başlığı altında yayımlamıştı. Ama Damat Ferid'in Mustafa Kemal'in İttihatçı olduğu yolunda bazı kuşkuları vardı, onu da Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile Bahriye Nazırı Avni Paşa giderdi. Bununla da yetinmeyen Sadrazam İngilizler'in de görüşlerini almak gereğini duydu. Çünkü müttefiklerin İstanbul'dan sürülecek ya da görevden alınacaklar hakkında düzenledikleri bir raporda (28 Şubat) Mustafa Kemal'in de adı vardı. Fakat yüksek komiserlik tercümanı Ryan, Mustafa Kemal adının kendisine kuşku gelmediğini bildirince onun Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne atanması önündeki engeller kalktı. Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisinden Samsun bölgesine gidip sorunun ne olduğunu incelemesini istediği zaman o bu göreve resmî bir biçim verilmesini istedi. Böylece o sırada kurulmakta olan ordu müfettişlikleri örnek alınarak IX.

Ordu Kıtaları Müfettişliği unvanı uygun bulundu. Ayrıca Mustafa Kemal'in ısrarı üzerine bölgede iç barışı sağlaması, cephane ve silahları toplayıp güvence altına alması ve silahlandıkları söylenen şûrâları dağıtabilmesi için bölgesindeki kumandan ve sivil yöneticilerle ilişki kurma yetkisi veren bir talimatname de düzenlendi. Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van illeri ile Erzincan ve Canik (Samsun) bağımsız sancakları müfettişlik bölgesi olarak saptandı. III. ve XV. Kolordular müfettişliğin emrinde olacak ve onlara bağlı birliklerdeki subayların atama ve nakilleri de müfettişliğin izniyle yapılabilecekti (Metin: TV,12). Hazırlanan atama kararnamesi 30 Nisan 1919'da Vahidettin tarafından onandı. İrade-i seniyye ile, "Dağıtılan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa, IX. Ordu Kıtaatı Kumandanlığına tayin edilmiştir" deniliyordu (Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1919). Karargâhını oluşturan ve hazırlıklarını tamamlayan Mustafa Kemal 14 Mayıs akşamı Damat Ferit'i ziyaret etti. Sadrazam bir harita getirterek onun nerelere kadar kumanda edeceğini öğrenmek istedi. Ertesi akşam da Yıldız Sarayında Padişah tarafından kabul edildi. Boğazda demirli müttefik donanmasını gösteren Vahidettin, "Paşa, paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin" diye söze başladı ve yanındaki bir tarih kitabını işaret ederek "Bunların hepsi artık bu kitaba geçmiştir. Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, paşa devleti kurtarabilirsin!" diye ona olan güvenini belirtti. O da "Bana emir buyurduklarınızı bir an unutmuyacağım" diyerek padişahı ayrıldı. Saraydan çıkarken kendisine Padişah adına bir saat hediye edildi. Ama gerçekte her ikisi de kurtuluşu değişik boyutlarda ve anlayışta değerlendirmekteydi. Vahidettin'in başkenti ve yurdun birçok yöresini işgal eden müttefiklere uyum göstererek saltanatı ve halifeliği kurtaracak bir barışa kavuşmak istediği açıktı. Ancak Mustafa Kemal'i "Anadolu'da millî bir kuvvet hazırlamak için gizlice" Anadolu'ya gönderdiği yolundaki iddialar atamanın İngilizlerin görüşü alınarak yapıldığı, kararnamenin resmen yayımlandığı ve İstanbul'dan çıkış vizesi verildiği gerçekleri karşısında dayanaktan yoksun kalmaktadır. Padişah'ın Mustafa Kemal'e göreviyle ilgili olarak verdiği öne sürülen hatt-ı hümayun'un aslı da bugüne kadar bulunamamıştır. Öte yandan Padişah'ın Mustafa Kemal'e bu görevi için yeterince para verdiği yolundaki iddialar da oldukça mübalağalıdır. Üstelik söz konusu paranın miktarı 100.000 liradan başlayarak 400.000 altına ya da 50.000 sterlin'e kadar çıkartılmaktadır. Gerçekte ise o dönemde birçok vali ve kumandana iç savaşta gerekli görülen yerlere sarf edilmek üzere verilenlere benzer şekilde Mustafa Kemal'e de makbuz karşılığında 1.000 lira ve Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in belirttiğine göre de ayrıca 25.000 lira verilmişti (Selek, I, 116). Nitekim Mustafa Kemal Samsun'a çıkışından on gün sonra sadarete gönderdiği telgrafta bu paradan 300 lirayı Samsun Mutasarrıflığına aktardığını belirterek yeni ödenek istedi. Kabine toplantısında da bu yoldaki isteklerin örtülü ödenekten karşılanması ve Mustafa Kemal ile yanındakilere henüz verilmemiş olan ödenek ve yolluklarının ödenmesi kararlaştırıldı (Akşin, I, 335).

Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919 sabahı karargâhında görev alan 17 subay ve Sivas'taki III. Kolordu kumandanlığına atanan Refet Bele ile birlikte Bandırma vapuru ile saat 4.30'da İstanbul'dan hareket etti. Pasaport kontrol bürosunda görevli İngiliz yüzbaşı J. G. Bennett kafiledaki kurmay subay sayısının fazlalığından kuşkulananarak Yüksek Komiserliğe baş vurdu ve oradan aldığı olumlu cevap sonrasında kendilerine vize verdi. Vapurun hareketinden önce de güverteye çıkan müttefik askerleri silah ve cephane aradılar. 18 Mayıs'ta Sinop'ta birkaç saat demirleyen Bandırma vapuru 19 Mayıs sabahı saat 8'de Samsun'a vardı. Kendilerini küçük bir askerî birlik ile derme çatma bir bando karşıladı. Daha sonra Mustafa Kemal ve yanındakiler misafir edilecekleri Mıntıkâ Palas oteline (günümüzde müze) yerleştiler.

Bölgeye ilişkin ilk bilgileri topladıktan sonra 20 Mayıs'ta sadarete çektiği telgraflarda İngilizlerin 17 Martta Samsun'a asker çıkarmalarının ve Sivas'ta kontrollere girişmelerinin kendisine verilen görevi yerine getirmeyi güçleştirdiğini belirterek Mondros ateşkesine aykırı bu hareketlerin önlenmesini diledi. Ayrıca İzmir'in işgaline "Ne millet ve ne ordu, varlığına karşı yapılan bu haksız saldırıyı kabul etmeyecektir" diye tepki gösterdi. Bölgeye ilişkin olarak gönderdiği

raporda Pontus hükûmeti kurma girişimleri yüzünden Rum çeteleri sayısının arttığını, bunların 40'ının faaliyetlerinin saptandığını, Rum saldırıları karşısında Türklerin de çeteler kurduklarını ancak bunların sayısının 13'ü geçmediğini belirtti. Ayrıca karargâhındaki subayların Samsun'da bulunan dört İngiliz subayı ile yaptıkları görüşmede elde edilen bilgileri aktardı. Söz konusu subaylar, Osmanlı hükûmetinin memleketi kendi kendine idare edemeyeceğini bu nedenle birkaç sene olsun yabancı müdahale ve korumasına muhtaç olduğunu öne sürmüşlerdi. Buna karşılık kendilerine İzmir'in Yunanlılar gibi hayalperest bir hükûmetin işgali altında bırakılmayacağı ve "milletin tek vücut olup millî hâkimiyet esasını, Türklük duygusunu hedef alarak şimdiki hükûmete bütün ruh ve varlığıyla bağlı ve sadık olduğu" cevabı verilmişti. Mustafa Kemal'in sadarete gönderdiği bu raporlar hükûmet toplantılarında görüşüldü, sadrazam Damat Ferit te harcadığı çabalar için kendisine teşekkür etti

İzmir'in işgalini protesto için düzenlenen mitingler İstanbul'dan başlayarak Anadolu içerilerine yayılırken Mustafa Kemal de bu protestoların artırılmasını diledi. Ancak Sivas mitingi (23 Mayıs) buradaki Ermenileri korkutmuş ve onları koruyan İngilizler İstanbul hükûmetinden bölgedeki komutanların uyarılmasını istemişlerdi. Sivas Müfettişlik bölgesi olduğundan bu bir yönüyle Mustafa Kemale yönelik bir şikâyet demektir. O da artık Samsun'da rahat çalışamayacağını anlayarak karargâhını içerilere taşımayı gerekli gördü ve böbreklerinden de rahatsız olduğundan kapıcılarıyla tanınan Havza'ya geçti (24 Mayıs). Kendisini ziyarete gelenlere "Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız" diye düşündüğü yolu ve yöntemi özetledi. Onun isteğiyle 30 Mayıs'ta düzenlenen mitingte konuşan Sıtkı Hoca, "Düşmanı kovmak için elde sopa lazımdır...Buna iktidarım yok diyen varsa o da evindeki kazmayı, keseri, bıçağı, o da yoksa yumruğunu hazırlasın" diyerek halkı ulusal direnişe çağırdı. Öte yandan Mustafa Kemal de İngilizlerin şikâyeti üzerine hükûmetten gelen soruşturma yazısına "ne milletin coşkusunu ve iç acısını ne de bunlardan doğan millî tezahürleri engelleyip durdurmak için kendimde ve hiçbir kimsede hiçbir güç göremiyorum" diye sert bir cevap verdi.

Böylece Mustafa Kemal'in hükûmetle ilişkileri bozulmaya yüz tutarken Dokuzuncu Ordu karargâhındaki subay çokluğundan kuşkulanan İngilizler de onun geri çağrılmasını istemeye başlamışlardı. Gnl. Milne daha 19 Mayıs'ta verdiği bir nota ile bu görevlendirmedeki amacın ne olduğunu sormuştu. Buna Ordu Müfettişliği'nin oluşturulmasına Calthorpe'un 21 Nisan tarihli mektubu üzerine gerek görüldüğü ve görevin önemi nedeniyle başına yüksek rütbeli bir subayın atandığı cevabı verilmişti. Fakat Samsun'daki İngiliz subayları Mustafa Kemal'in faaliyetleri hakkında Yüksek Komiserliğe rapor vermeyi sürdürmüşlerdi. Havza mitingini izleyen Yzb. Hurst, raporunun sonunda "Mitingte Mustafa Kemal'in hazır bulunması, istifasını ya da görevden alınmasını haklı göstermeye yetebilir" diye üstü kapalı bir öneride bulunmuştu. Aslında Gnl. Milne söz konusu raporu almadan önce 6 Haziran'da Harbiye Nazırlığından Mustafa Kemal ve kurmaylarının derhal geri çağrılmasını istemiş, iki gün sonra Amiral Calthorpe da aynı istekte bulunmuştu. Harbiye Nezareti buna ılımlı yanıt verirken Sadrazam Vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nda kimi üyelerin muhalefetine rağmen Mustafa Kemal'in geri çağrılması kararlaştırılmıştı (8 Haziran). Bunun üzerine Harbiye Nezareti hiçbir açıklama yapmadan ondan hemen İstanbul'a "teşrif" etmesini rica etti. Bu telgrafi Havza'da alan Mustafa Kemal geriye çağrılması nedenini öğrenmek isteyince kendisine İngilizlerin onun gibi bir generalin Anadolu'da dolaşmasının kamuoyuna iyi etki yapmayacağını öne sürdükleri bildirildi. İstanbul'a dönecek olursa Ali İhsan Sabis ve Yakup Şevki Subaşı gibi tutuklanacağını sezen Mustafa Kemal İstanbul'a dönmeye ve karargâhını daha da içerilere sokabilmek için zaman kazanmaya yöneldi. 11 Haziran'da Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafta milletin hukuk ve istiklalini tayin yolunda milletle beraber çalışmak kararını verdiğini ve bu amaçla "*sine-i millet'e iltica*" ettiğini vurguladı. Ayrıca Saray Başkâtipliği yoluyla Padişaha başvurup hükûmetten şikâyet ederken

verdiği kararı, “Eğer zorlanırsam görevimden istifa ederek Anadolu ’da ve sine-i millette kalacağım ve vatani vazifeme bu defa daha açık adımlarla devam edeceğim” diye açıkladı. hükûmetin Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarının telgraflarının çekilmesini yasaklaması ve Büyük Ermenistan projesine karşı çıkan valileri değiştirmesi de onun şikâyetlerine yol açtı.

Mustafa Kemal Samsun’a çıktıktan sonra Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy ile çok yoğun bir şekilde haberleşmeyi sürdürmüş ve ortak değerlendirmelerde bulunmuştu. O günlerde Ankara’ya gelen Rauf Orbay onunla buluşmak isteyince üç arkadaş 18 Haziran’da Amasya’da bir araya geldi. Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve Refet Bele ile Samsun Mutasarrıfını da toplantıya çağırmıştı. Ancak Erzurum’dan ayrılmak istemeyen Karabekir gelemeyeceğini bildirince alınacak kararların kendisine iletilip görüşünün alınması uygun bulundu. Öteki davetlilerin gelmesi beklenirken Mustafa Kemal arkadaşlarına Edirne’deki Kolordu kumandanı Cafer Tayyar Eğilmez’e çektiği telgrafta belirttiği görüşleri içeren bir not sundu. Söz konusu telgrafta milletin geleceğinin esir ve âciz duruma düşen İstanbul hükûmetine bırakılamayacağı, ulusal bağımsızlığı kurtarabilmek için bütün Anadolu halkının tek vücut olması gerektiğini belirtmişti. Bu amaçla Sivas’ta bir kongre toplanmasını da önermiş ve verdiği kararı “Artık benim için Anadolu’dan başka yerlere gitmemek kat’idir” diye açıklamıştı (Nutuk, III,no.219). Amasya görüşmelerine 19 Haziranda üç arkadaş arasında başlandı, Refet Bele de ertesi gün toplantıya katıldı. Son biçimi verilen kararlar metni 21 Haziran akşamı imzalandı. Karabekir ile II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa da kendilerine iletilen metni kabul ettiklerini bildirdiler. İmzalanan metin aslında bir kararlar bütünü idi. Ancak ertesi gün 22 Haziran’da Mustafa Kemal’in imzasını taşıyan bir genelge ile duyurulduğu için daha çok “Amasya Genelgesi” adıyla anılır oldu. Ayrıca imzalanan metin 6 maddeden oluştuğu hâlde genelgede bunlardan ilk üçüne yer verildi. Bunun nedeni de son maddelerin uygulamaya ilişkin özel bir iç talimat sayılması olmalıdır. Vatanın bütünlüğünün ve ulusun bağımsızlığının tehlikeli olduğunu, İstanbul hükûmetinin üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getiremediğini vurgulamakla başlayan kararlarda bütün dünyaya “milletin istiklalinin yine milletin azmi ve kararı ile kurtarılabilceği” ilan ediliyordu. Arkasından Erzurum’da toplanacak kongreden sonra Sivas’ta daha büyük çapta bir kongrenin düzenleneceği belirtiliyordu. A. F. Cebesoy’un “Kutsal İttifak” olarak nitelediği Amasya Kararları Millî Mücadele denen ulusal savaşın ilk bildirisi demektir.

Bu sırada Mustafa Kemal’i görevden almak isteyen İstanbul hükûmeti öncelikle müfettişlik görevini Karabekir’e vermek amacıyla ona başvurdu; ancak Karabekir bu öneriyi kabul etmedi. Sonunda Barış Konferansına giden Sadrazam Damat Ferit’e vekâlet eden Mustafa Sabri’nin başkanlığında yapılan toplantıda (23 Haziran), başkente çağırıldığı hâlde gelmediği ve halkı hükûmete karşı kıskırttığı için Mustafa Kemal’in görevine son verilmesi kararlaştırıldı. Dahiliye Nazırı Ali Kemal’de bu kararı bir genelge ile ilan etti

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresine katılmak için Rauf Orbay’la birlikte 25 Haziran’da Amasya’dan Sivas’a hareket etti. Ancak Ali Kemal’in genelgesinin Sivas’ta bazı karışıklıklar doğurmasına ve Harput Valisi Ali Galib’in onun tutuklanması için bazı girişimlerde bulunmasına karşın bu tertipleri önlemesini bildi. Harbiye Nazırı Şevket Turgut ısrarla onun İstanbul’a “teşrif etmesi”ni dilerken, Gnl. Milne de 30 Haziran’da yeni bir nota ile Ordu Müfettişleri Mersinli Cemal ile Mustafa Kemal’in hemen başkente çağırılmaları isteğini yineledi. Bunun üzerine yeni Harbiye Nazırı Ahmet Ferit Paşa, İngilizlerin istekleriyle hareket ediyor gibi görünmemek için Mustafa Kemal’e sağlık nedenini öne sürerek hava değişimi alıp müfettişlikten ayrılmasını önerdi. Padişah adına çekilen telgrafta da iki ay süreli hava değişimi alıp barış gerçekleşinceye kadar dilediği bir şehirde oturması istendi. Mustafa Kemal söz konusu telgrafları ancak Erzincan’a vardığında aldı ve harbiye nazırına İstanbul’a dönmeyeceğini bir kez daha bildirdi. Böylece yanındakilerle birlikte 3 Temmuz 1919 günü akşam saat’8’ de Erzurum’a vardı. Kafiye K. Karabekir ve Vali Vekili ile Müdafaa-i Hukuk

derneğinden bir heyet şehir dışında karşıladı. İstanbul Kapısı'ndan şehre girildiğinde de bir şeref kıtası ile askerî bando ve kalabalık bir vatandaş gurubunun katıldığı tören düzenlendi. Arkasından kendisi için hazırlanmış olan büyük caddedeki (bugün Cumhuriyet caddesi) Müstahkem Mevki Kumandanlığı binasına yerleşti.

Onun ısrarlara karşın İstanbul'a dönmeyip "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" Erzurum şubesinin düzenlemekte olduğu kongrenin hazırlıklarına katılması hükûmetle olan ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Son olarak 8 Temmuzda Padişah adına kendisine çekilen telgrafta İngilizlerin ona karşı "kırıcı bir harekette bulunmayacaklarına" kesin söz verdikleri belirtildi ve geldikten sonra başka bir göreve atanmasının ya da Erzurum'a dönmesinin düşünülebileceği eklendi. Fakat bu öneriye yanıt vermeden aynı gün Padişahın imzaladığı bir hükûmet kararnamesiyle görevden alındı. Takvim-i Vekayi'de yayımlanan irade-i seniyye'de "Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesine son verilmiştir" deniliyordu. 8 / 9 Temmuz gecesi makine başında konuştuğu saray başkâtibi de, "durumun icabı olarak" görevine son verildiğini açıkladı. O da Karabekir ve arkadaşlarıyla yaptığı bir değerlendirmeden sonra aynı gece saraya sunduğu dilekçe ile pek çok sevdiği kutsal askerlik hayatına da veda ettiğini bildirdi. Artık kendi deyimiyle "sine-i millette bir ferd-i mücahid" olmuştu. K. Karabekir'in aracılığıyla yayımladığı bir genelge ile de istifasına yol açan nedenleri açıkladı (TV. 5). Müfettişlikten istifasıyla bazı çevrelerde doğan tereddüd de Karabekir'in Kolordusu ile onun emrinde olduğunu belirtmesiyle giderdi.

Mustafa Kemal 23 Temmuz 1919'da toplanan Kongre'ye Cevat Dursunoğlu'nun istifa ederek boşalttığı Hasankale delegesi olarak katıldı. Toplantıda bulunan 47 delegeden 37'sinin oyunu alarak başkan seçildi. Yaptığı açık konuşmasında Mondros ateşkesinden beri süren işgalleri ve hükûmetin güçsüzlüğünü belirttikten sonra yurdun parçalanması tehlikesinin hareket-i milliye denen bir direniş doğurduğunu ve milleti bu ruh kahramanlığının kurtaracağını vurguladı. Ayrıca "millî meclis" in toplanmasının ve "millî irade" ye dayalı sorumlu bir hükûmetin kurulmasının gerekli olduğunu belirtti. 7 Ağustos'a kadar süren kongrede, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir örgüt kurulması kararlaştırıldı ve ona ilişkin tüzük hazırlandı. Alınan kararlar da Temel İlkeler başlığı altında sıralandı. Bunlar arasında, Doğu illeri ile Trabzon ve Canik (Samsun) sancaklarının birbirinden ayrılmaz ve Osmanlı topluluğunun bir parçası olarak bir bütün oluşturduğu, ateşkes sınırları içinde kalan bölgelerdeki Müslüman çoğunluğun birbirinden ayrılmaz öz kardeş olduğu, her türlü işgale ve Rum ve Ermeni devleti kurma girişimlerine karşı konulacağı, Osmanlı vatanının bütünlüğü ve millî bağımsızlığın elde edilmesi, saltanat ve halifelik makamının korunması için "Kuvay-i Milliye'yi âmil ve İrade-i Milliye'yi hâkim kılma" nın esas alınacağı gibi çok önemli ilkeler vardı. Bunlar aslında bölgesel bir kongre olan Erzurum Kongresinde vatanının bütününe kapsayan karar alındığının kanıtlarıydı. Söz konusu kararları uygulamak için de 9 üyeden oluşan bir "Heyet-i Temsiliye (Temsilciler Kurulu) seçildi ve Mustafa Kemal bu kurulun başkanlığına getirildi.

Erzurum Kongresinde ulusal direniş örgütlerinin birleştirilmesi yolunda ilk büyük adım atılırken İngilizler ve onların etkisiyle İstanbul hükûmeti Sivas'ta toplanması öngörülen kongreyi önleyebilmek için Mustafa Kemal'e karşı yeni önlemler almaya girişti. Sadrazam Damat Ferit kongreyi yasa dışı saydığını açıkladı. Dahiliye Nazırı Âdil Bey, 25 Temmuz'da Sivas Valisi'ne Mustafa Kemal ile Rauf beyin tutuklanması emrini verdi ve Vahidettin'in onayladığı yeni bir kararname ile (9 Ağustos) Mustafa Kemal'in rütbe ve nişanları geri alındı. Bu girişimlere karşı Temsilciler Kurulu başkanlığına seçilen Mustafa Kemal kongre kararları doğrultusunda çalışmalarını sürdürdü. Erzurum Müdafaa-i Hukuk yöneticileri kendisine Erzurum hemşerisi olmasını önerince (21 Ağustos) bunu kabul etti. Sivas Kongresi hazırlıkları tamamlanınca da bazı Temsilciler Kurulu üyeleriyle birlikte 29 Ağustos 1919'da düzenlenen törenle Sivas'a uğurlandı ve 5 gün süren yorucu bir yolculuktan sonra 2 Eylül akşamı oraya vardı.

4 Eylül 1919 sabahı başlayan Kongrede Temsilciler Kurulu başkanı ve davet sahibi olarak kürsüye çıkan Mustafa Kemal Mondros ateşkesinden sonra yaşananların bir özetini yaptı ve kongre çalışmalarının vatanın tek bir bütün, milletin de tek bir vücut olduğunu göstereceğine inandığını belirtti. Ardından başkan seçimine geçildiğinde onun başkanlığına engel olmak isteyen bazı üyeler başkanlığın sırayla yapılmasını önerdi. Ancak bu öneri kabul edilmedi ve Mustafa Kemal üç olumsuz oya karşı büyük çoğunlukla başkan seçildi. Gündeme geçildiğinde Padişaha çekilecek telgraf ve İttihatçılık suçlamaları karşısında delegelerin yemin etmeleri isteği tartışmalara yol açtı. Sonunda delegeler teker teker kürsüye çıkarak particilik gütmediklerine ve İttihat ve Terakki Partisini dirilmeye çalışmayacaklarına yemin etti. Padişaha çekilen telgrafta da Mebuslar Meclisi'nin toplanması gereği belirtildi. Fakat görüşme ve tartışmalar "manda sorunu" diye özetlenen Amerika Birleşik Devletleri'nin koruması altına girme sorunu üzerinde yoğunlaştı. Birinci Dünya savaşı sonunda geri kalmış ülkeleri kalkındıracak bir sistem diye ortaya atılan "mandacılık," bazı Türk aydınları arasında da taraftar bulmuştu. Ancak Amerika Birleşik Devletleri'nin mi İngiltere'nin mi koruması altına girme konusundaki görüş ayrılıkları yüzünden "Wilson Prensipleri" ve "İngiliz Muhibleri Cemiyeti" adıyla iki ayrı cemiyet kurulmuştu. Erzurum Kongresinde manda ve himaye konusundaki girişimler etkili olmamıştı. Sivas'ta bu konunun hazırlanan bir raporla gündeme getirilmesi üç gün süren tartışmalara yol açıyorsa da görüş birliği sağlanamadı. Sonunda Kongreyi izlemeye gelen Amerikalı gazeteci M. Browne'un Rauf Orbay'a yaptığı öneri çıkar yol kabul edilerek Amerikan Senatosundan Türkiye'deki durumun incelenmesi için bir heyet göndermesini istemeğe karar verildi. Bu amaçla 9 Eylül'de yazılan ve başta Mustafa Kemal olmak üzere Rauf Orbay ve başkanlık kurulunun öteki üyelerince imzalanan telgraf Washington'a gönderilirken İngilizce bir kopyası da Browne'a verildi. Ama bu telgrafa Amerikan Senatosu'ndan bir cevap gelmedi ve ulusal direniş manda sorununu gündemden çıkardı.

Sivas Kongresinde Erzurum Kongresinde kabul edilmiş olan tüzük ve bildiri üzerinde gereken değişiklikler yapıldı ve "Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" nin adı, vatanı ve bağımsızlığı koruma amacını güden bütün cemiyetlerin birleştirilmesi için "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirildi. Mebusan Meclisi seçimlerinin en kısa zamanda yapılarak ona dayalı bir hükümet kurmanın zorunlu olduğu belirtildi. Erzurum'da oluşturulan Heyet-i Temsiliye'ye (Temsilciler Kurulu) 6 kişi daha seçilerek üye sayısı 15'e çıkartıldı. Bunların dışında Yunanlılara karşı yer yer direnişin sürdüğü batı cephesini güçlendirmek amacıyla Ali Fuat Cebesoy "Kuvay-i Milliye Başkumandanlığı"na atandı. Bu özellikleriyle Bursa delegesi Ahmet Nuri'nin "İnkılap Kongresi" diye nitelediği Sivas Kongresi çalışmalarını 11 Eylül'de bitirdi. Ama Damat Ferit hükümeti çetecilik diye suçladığı kongre çalışmalarını önlemek ve üyeleri tutuklamak için bu kez İngilizlerle işbirliği yapmıştı. Bu amaçla Harput Valisi Ali Galib'in Sivas'ı basması ve İngiliz yüzbaşı Edward Noel'in o bölgede karışıklıklar çıkarması öngörülmüştü. Bu nedenle Kongre çalışmaları sürerken Padişaha çekilen bir telgrafla hükümetin tutumundan şikâyet edildi. Telgrafın saraya ulaşmasına engel olunca 12 Eylül'de genel kurulun aldığı kararla İstanbul hükümetiyle haberleşmeler kesildi. Artık Anadolu'ya emir verme olanağını yitiren Damat Ferit te bir süre dayandıktan sonra istifa etmek zorunda kaldı (1 Ekim 1919).

Kongre kararlarının Sadrazamlığa getirilen Ali Rıza Paşa hükümetine bildirilmesiyle başlayan yazışmalar Temsilciler Kurulu ile İstanbul hükümeti ilişkilerinde bir yumuşama sağladı. Bu yumuşama İstanbul basınına da daha yakından ilgilenmeye yöneltti. Nitekim Mustafa Kemal'in Basın Derneği başkanı Velid Ebuzyiya'ya çektiği telgrafları yayınlamaya başladılar. Bu sırada Mebuslar Meclisi seçimleri de başlamıştı ama adayların nasıl saptanacağı ve meclisin nerede toplanacağı konusunda görüş birliği sağlanamamıştı. Sivas Kongresinde Mustafa Kemal'in meclisin Anadolu'da toplanması önerisi kabul edilmemişti. Bu nedenle Ali Rıza Paşa hükümetinin sorunlara bir çözüm bulunması için bir araya gelmesi önerisi Temsilciler Kurulunca kabul edildi. Hükümet bu görüşme için Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı

görevlendirmişti. Buluşmanın Amasya'da yapılması kararlaştırılınca Mustafa Kemal, Temsilciler Kurulu üyeleri Rauf Orbay ve Bekir Sami Kunduh'la birlikte 15 Ekim'de Sivas'tan hareketle ayın 18'inde oraya vardı.

20 - 22 Ekim tarihleri arasında üç gün süren Amasya Görüşmelerinde genel olarak Sivas Kongresi kararları üzerinde duruldu ve görüş birliğine varılan noktalar bir tutanakla belirlendi. Sonunda ikisi gizli 5 ayrı "protokol" (metin) imzalandı. Bunların ilkinde Hükûmetin Temsilciler Kurulu'ndan istekleri, dördüncüsünde de Temsilciler Kurulu'nun hükûmetten bekledikleri sıralandı. Üçüncüsünde İttihatçı olarak tanınanlarla Ermeni tehcirinde suçlu sayılanların ve vatan aleyhine çalışanların mebus olamayacakları belirtildi. Beşinci protokolda Barış Konferansı'na gönderilecek adaylar saptandı. Ancak bu metinle hükûmetin isteklerine ilişkin protokol gizli tutuldu. İki numaralı protokol ise görüşmelerin tutanağı niteliğindedir. Meclisin nerede toplanacağı konusunda anlaşamadığı için, barış yapılıncaya kadar Millî Meclis'in Anadolu'da hükûmetin uygun göreceği bir yerde toplanması uygun görülmüştü. Ancak Salih Paşa bu çözümü kendi adına kabul ettiğini, kesin kararın hükûmetçe verileceğini belirtmişti.

İstanbul hükûmeti bu protokollerle Mustafa Kemal öncülüğünde gelişen Anadolu hareketini bir isyan diye suçlamaktan vazgeçmiş ve ona bir millî girişim gözüyle bakmaya yönelmiş demektir. Mustafa Kemal ve Orbay Amasya'dan Sivas'a döndüklerinde hükûmetin Meclis'in Anadolu'da toplanmasını kabul etmediği anlaşıldı. Öte yandan İstanbul ile Temsilciler Kurulu arasındaki bu yakınlaşmayı bozmak isteyen İngilizler de "Türklerin İstanbul'dan atılması" na yönelik bir plan hazırlamaya koyuldular. Yüksek Komiser Robeck, kendi Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporda (4 Kasım) Meclis Anadolu'da toplanacak olursa, Osmanlı hanedanı tükendiği ve Türklerin İngiltere'ye karşı gelmeleri imkânsız olduğu için İstanbul'un Tanca gibi uluslar arası bir rejimle yönetilebileceğini ve İngiltere'nin bu büyük şehri rehine olarak elinde tutabileceğini öne sürdü. Müttefikler İstanbul'un işgaline yönelik bu tür planlar hazırlarken mebus seçimlerinde son aşamaya gelmişti. Mustafa Kemal 500 imzalı bir önerge ile Erzurum'dan aday gösterildi ve seçildi. Ama meclisin nerede ve nasıl toplanacağı henüz belli olmadığından bu konuda bir görüş saptamak için Temsilciler Kurulu ile Anadolu direnişini destekleyen Ordu ve Kolordu Kumandanları arasında ortak bir toplantı düzenlendi. Mustafa Kemal'in başkanlığında 16 Kasım'da başlayıp 28 Kasım'a kadar süren 12 günlük tartışmalardan sonucunda "yurdu sarsıntıya uğratmamak için" meclisin İstanbul'da toplanmasına, mecliste izlenecek yöntemi belirlemek amacıyla seçilen mebuslarla değişik kentlerde toplantılar yapılmasına, Temsilciler Kurulu'nun dışarıda kalıp görevini sürdürmesine ve Barış Konferansı'ndan olumsuz kararlar çıkması durumunda yeniden "millî irade" ye başvurulması kararlaştırıldı. Bu çerçevede Temsilciler Kurulu'nun Eskişehir yakınında bir yere nakledilmesi öngörüldü.

Bu arada işgalci İngiltere ile Fransa arasında görüş ayrılıklarının artması, Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri George Picot'yu barış antlaşmasından önce bazı ayrıcalıklar sağlamak düşüncesiyle Mustafa Kemal'le görüşmeye sürükledi. Ancak Sivas'a gelen Picot ile 8 Aralık'ta yapılan görüşmede hiçbir sonuç alınamadı. Kendisine Mondros ateşkesi sınırları içerisinde kalan yurdun bir karış toprağının bile elden çıkarılmasına izin verilmeyeceği belirtildi.

Meclis'in açılacağı günler yaklaşınca Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan bildiriyle Temsilciler Kurulu'nun "İstanbul'a yakın bir yere" taşınacağı açıklandı. Mustafa Kemal de kurulun bazı üyeleriyle birlikte 18 Aralık 1919 sabahı Sivas'tan hareket etti. Kayseri'de halkın gösterdiği büyük ilgiyi "millî amaca daha büyük güçle" yürümeyi sağlayacak büyük bir destek olarak niteledi. Hacıbektaş'ta kafiyeyle büyük konukseverlik gösterildi ve Çelebi Cemalettin Efendi, Kuvayimillîye'den yana olduklarını açıkladı. Mustafa Kemal Kırşehir'de Müdafaa- i Hukuk bürosu ve Gençler Cemiyeti'ni ziyaret etti. Burada bir konuşma yaparak örgütlenmek gerektiğini, Kuvayimillîye'yi etken ve millî iradeyi hâkim kılabilmek için bütün milletin tek bir vücut gibi çalışması gerektiğini belirtti (TV,10). Kafile 9 gün süren bir yolculuktan

sonra 27 Aralık 1919 Cumartesi günü saat 11.00'de Dikmen sırtlarında Ankara'ya ulaştı.

Ankaralılarından bir kısmı Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşılamak için Beynam ormanlarına kadar gitmişti. Ankara gazetesi o günkü sayısında "Mütekaddim Arıza: Hoşâmedi" (Öncelikli sunuş: Hoş geldiniz!) başlıklı bir yazı yayımlamıştı. Dikmen sırtlarında kabile başta A.F. Cebesoy ile Vali vekili Yahya Galip ve Ankaralılar tarafından karşılandı. Atlı seymenler yol boyunca sıralanırken Müdafaa-i Hukuk Başkanı Rifat Börekçi ve yanındakiler bugünkü Genelkurmay başkanlığının önünde yer aldılar. Şehre varıldığında halkla birlikte Hacıbayram türbesini ziyaret eden Mustafa Kemal hükûmet meydanında Ankaralılara teşekkür eden kısa bir konuşma yaptıktan sonra hükûmet binasına geçti. Orada bir süre dinlendi ve daha sonra konuk edileceği Kalaba semtindeki ziraat mektebine (günümüzde Meteoroloji Genel Müdürlüğü) geçti (Ayrıntı: Şapolyo,260-270). Aynı gün akşam yayımlanan bir bildiri ile de Temsilciler Kurulu merkezinin "şimdilik" Ankara olduğu duyuruldu. Ama çok geçmeden Ankara sürekli merkeze döndü. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Ankara'yı seçmelerinde kentin Osmanlı başkentine ve Yunanlılarla savaşın sürdüğü batı Anadolu'ya yakınlığı, demir yolları ile söz konusu yerlere bağlı bulunması, Anadolu direnişinde yer alan A.F. Cebesoy'un başında bulunduğu XX. Kolordunun merkezi olması, kentteki Müdafaa-i Hukuk örgütünün etkinliği ve Ankara halkının gösterdiği fedakârlıkla dolu coşku başlıca etkenler olmuştu.

Mustafa Kemal kente gelişinin ertesi günü Ziraat Mektebi salonunda toplanan Ankaralılara Mondros ateşkesinden başlayarak gelişen olaylar ve içinde bulunulan durumla ilgili bir konuşma yaptı. Güçlükleri yenmek ve özlenen millî egemenliği sağlayabilmek için her şeyden önce bireylerin, vatandaşların düşünme yeteneğine sahip olması, bilinçlenmesi gerektiğini belirterek, "Fertler düşünür olmadıkça kitleler istenen yöne, herkes tarafından iyi veya fena yöne sürüklenebilir" diye toplumsal bilinç eksikliğine işaret etti. Böylece amaca varabilmek için siyasi çabalardan daha çok toplumsal çabalara ihtiyaç olduğunu hatırlattı. Temsilciler Kurulu'nun karar ve görüşlerini içte ve dışta duyurabilmek için "Hâkimiyet-i Milliye" adı verilen bir gazete çıkartıldı ve 6 Nisan 1920'de de Anadolu Ajansı kuruldu.

Mustafa Kemal, İstanbul'da toplanacak Mebusan Meclisi'ne katılmamaya karar verdi. Ankara'ya gelen mebuslarla yapılan toplantılarda mecliste Sivas Kongresi kararları doğrultusunda çalışacak güçlü bir grubun kurulması, uygulanacak bir siyasi programın hazırlanması, meclisin dağıtılması hâlinde onu yeniden toplantıya çağırabilmek için Mustafa Kemal'in başkan seçilmesi konuları üzerinde duruldu. Bu arada Osmanlı hükûmeti de Mustafa Kemal'in nişanlarının ve padişah yaverliği unvanının iadesini uygun buldu. Ancak hükûmetin 28 Aralık'ta aldığı kararı Vahidettin 3 ay sonra onayladı (3 Şubat 1920). Üstelik durum Mustafa Kemal'e bildirilirken bu padişah " irade"sinin şimdilik açıklanmaması rica edildi.

Son Osmanlı mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de Padişah'ın Dahiliye Nazırı Şerif Paşa tarafından okunan bir konuşmasıyla açıldı. Padişah barışa kavuşabilmek için gereken ön şartı "Her türlü ayrılık ve şikakdan kaçınarak millî emellerin felah-ı vatan noktasında birleşmesi" diye dile getirmişti. Mustafa Kemal meclis başkanlığına çektiği kutlama telgrafında, Müdafaa-i Hukuk adı altında birleşmiş olan milletin bundan böyle meclisin koruyucusu olduğunu, istiklal ve mevcudiyetini sonuna kadar savunacağını belirtti. "Şube" denen komisyon seçimlerinde de Beşinci Şube'ye seçildi. Ancak 31 Ocak'ta yapılan başkanlık seçiminde Ankara'da öngörülenin aksine aday gösterilmedi. Başkanlığa getirilen Reşat Hikmet Bey çok geçmeden ölünce yapılan seçimde de Celalettin Ârif Bey başkan seçildi. Oluşturulan meclis grubuna Padişah Vahidettin'in kullandığı "Felâh-ı Vatan," grubun savunacağı ilkeleri içeren metine de "İttifaknâme" adı verildi. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in uzaktan yönetemediği bu meclis "Ahd-i Millî" ya da "Misak-ı Millî" denilen çok önemli bir metni de kabul etti. Kurtuluş Savaşının siyasal programı demek olan bu andın nasıl oluşturulduğuna ilişkin

değişik iddialar öne sürülmekte ise de ana çizgilerinin Ankara'da hazırlandığı ve son aşamada Mustafa Kemal'in İstanbul'a yeni bir metin gönderdiği anlaşılmaktadır. Meclisin bu amaçla kurduğu komisyonun çalışmaları sürerken Mustafa Kemal 21 Ocak'ta Rauf Orbay'a şifre/ telgrafla yeni bir taslak gönderdi. Aslı ATASE arşivinde bulunan bu belge bazı kısaltma ve değişiklikler dışında Misak-ı Millî adıyla yayımlanan metinle örtüşmektedir. 28 Ocak'- 1920'de "Ahd-i Millî Beyannâmesi" başlığıyla kabul edilen metni, Meclisin 17 Şubat'taki toplantısında Edirne mebusu Şeref Aykut kürsüden okurken onu "Bu bir Misak-ı Millî'dir" diye niteledi Bu nedenle haklı ve sürekli bir barış için gerekli şartları içeren metin "Misak-ı Millî" adıyla yayımlandı.

İstanbul hükûmeti ile Temsilciler Kurulu arasındaki bu yakınlaşmadan ve Mebuslar Meclisinin böyle bir belgeyi kabul etmesinden memnun kalmayan İngilizler hükûmete yeni bir nota vererek Kuvayı milliyecilerin güçlerini artırmalarına göz yuman Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa ile Genelkurmay başkanı Cevat Çobanlı'nın görevden alınmalarını istediler. Mustafa Kemal'in bu isteğe direnmeleri yolundaki telkinlerine karşın her iki komutan istifa ettiler. Bununla yetinmeyen İngiltere İstanbul'u işgal etme planları hazırlamaya koyuldu. 28 Şubat'ta Londra'dan İstanbul'daki yüksek komiserliğe gönderilen talimatta, Kilikya'da Ermenilere karşı yapıldığını iddia ettikleri katliamı önlemek ve suçluları cezalandırmak için İstanbul'u işgal etmenin düşünüldüğü bildirildi. Arkasından da Yunanlılar karşısındaki millî birliklerin geri çekilmesi istendi. Bunu yerine getiremeyeceğini bilen Ali Rıza Paşa istifa etmek zorunda kalınca (3 Mart) sadarete Salih Paşa atandı. Ama İngiliz Dışişleri bakanlığı 6 Mart'ta İstanbul'daki temsilcisine şehri işgal edeceklerini ve Mustafa Kemal'in azlini isteyeceklerini bildirdi. Çok geçmeden İngiliz birlikleri "Türk Ocağı" binasına el koydular (9 Mart), onun arkasından Ankara'daki İngiliz birliği kentten ayrıldı (11 Mart). Bunları İstanbul'un işgal edileceğinin ve Meclisin dağıtılacağına somut belirtileri sayan Mustafa Kemal, Rauf Orbay'a millici arkadaşlarıyla birlikte başkentten ayrılıp Ankara'ya gelmeleri uyarısında bulundu. Fakat parlamenter sistemin öncüleri kabul edilen İngilizler'in Meclisi kapatacaklarını sanmayan Orbay İstanbul'dan ayrılmadı. Öte yandan 14 Martta telgrafhaneyi denetimleri altına alan İngilizler millici olarak tanınan aydınları tutuklamaya başladılar. 16 Mart sabahı Salih Paşa'ya bir nota vererek başkentten resmen işgaline girişen müttefikler önceden saptadıkları merkezlere girdikten sonra sıkıyönetim ilan ettiler. Rauf Bey ve Felah-ı Vatan grubundan bazı arkadaşları o gün akşam ziyaret ettikleri Padişahın bu duruma tepki göstereceğini sanmışlardı. Fakat Vahidettin müttefiklerin gücüne karşı konulamayacağını belirtmek için "İsterlerse yarın Ankara'ya giderler" yanıtını verdi ve arkasından kendi üstün mevkiini vurgulamak için "Rauf Bey, Bir millet var, koyun sürüsü. Buna bir çoban lazım. O da benim!" diye ekledi. Saraydan düş kırıklığıyla ayrılan Rauf Bey Meclise döndü; devam eden oturumda o günkü işgaller tartışılırken Meclise giren bir İngiliz birliği Rauf Orbay ile Kara Vasıf'ın kendilerine teslim edilmesini istedi. Sonunda her ikisi de tutuklandı ve Malta'ya sürgün edildi.

İstanbul'un nasıl işgal edildiğini telgraf memuru Manastırlı Hamdi'nin iletmiş olduğu haberlerden öğrenen Mustafa Kemal için Temsilciler Kurulu başkanı olarak öteden beri düşündüğü tedbirleri uygulamaya koyma zamanı gelmişti. İlk olarak Müttefik devlet temsilciliklerine ve tarafsız devletlere çekilen telgraflarla tarihin şimdiye kadar kaydetmediği bir suikast olarak nitelediği işgali protesto etti. Arkasından Anadolu'daki komutanlarla Müdafaa-i Hukuk örgütlerine hitaben bir beyanname yayınlarak bu işgalle "Osmanlı devletinin yedi yüz yıllık hayatına ve hâkimiyetine son verildiği," böylelikle millî bir savaş dönemine girildiğini belirtti.

Ertesi günü Ankara'da bir "kurucu meclis" in açılmasına ilişkin olarak hazırladığı metni kolordu komutanlarına gönderip onların görüşlerini aldı. Gelen öneriler doğrultusunda gereken değişiklikler yapılan metni de 19 Mart 919'da açıkladı. Buna göre Meclis yeni seçilecek üyeler ile İstanbul'dan gelecek mebuslardan oluşacaktı. Seçimlerde yürürlükteki hükümler uygulanacak, gizli oy kullanılacak ve salt çoğunluk geçerli olacaktı. Birer seçim çevresi kabul edilen her

“sancak” tan 5 üye seçilecekti. Bütün partiler, dernekler aday gösterebilecek, ayrıca isteyenler de bağımsız aday olabileceklerdi. Seçilenler 15 içinde Ankara’da toplanacaklardı.

Yeni ve millî bir meclis için seçimler yapılırken istifa eden Salih Paşanın yerine yeniden sadrazam olan Damat Ferit hükûmeti İngilizlerin baskısıyla millî mücadele hareketine karşı harekete geçti. 10 Nisan’da Kuvay-i Milliye önderlerini “âsi” olarak suçlayan bir hükûmet bildirisi ve Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah’ın imzaladığı ve âsilerin katledilmelerinin şeriat açısından gerekli olduğunu belirten bir fetva yayımlandı. Hemen ertesi günü de Padişah Vahidettin’in onayladığı bir kararname ile toplantıları ertelenmiş olan Mebuslar Meclisi kapatıldı. Bu olumsuz girişimlerin doğuracağı zararları önlemek amacıyla Ankara Müftüsü Rifat Börekçi’nin hazırladığı, pek çok din adamının imzaladıkları ve düşman baskısı altında yazılan fetvaların şeriat yönünden geçersiz olduğunu savunan bir karşı fetva çıkartıldı

Bu sırada meclis seçimleri sonuçlanmış, Mustafa Kemal bu kez Ankara’dan seçilmişti. Yeni seçilenlerle İstanbul Meclisinden katılacaklar Ankara’ya gelmeye başlamıştı Meclis’e verilecek adın ve çalışma düzenin saptanması gerekmişti. Bu amaçla Mustafa Kemal’in başkanlığında yapılan toplantılarda uzun tartışmalardan sonra meclise “Büyük Millet Meclisi” adının verilmesi, alınacak kararları yürütmek için meclis içinden bir “İcra Heyeti” oluşturulması ve meclis başkanının bu heyetin de başkanı olması kabul edildi. Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan genelgede meclisin açılacağı 23 Nisan Cuma günü yurdun her tarafında törenler düzenlenmesi istendi. O gün Mustafa Kemal ve meclis üyeleri halkın katılımıyla Hacı Bayram camiinde kılınan Cuma namazından sonra meclis toplantıları için hazırlanan İttihat ve Terakki Kulübü binasına girdiler. İlk toplantı 115 üyenin katılımıyla en yaşlı üye Sinop milletvekili Şerif Bey’in başkanlığında açıldı. Mustafa Kemal’in hazırladığı metni okuyan geçici başkan, “Türk milletinin kendi geleceğinin mesuliyetini üstlendiğini ve idareye başladığını bütün cihana ilan” etti. Temsilciler Kurulu Başkanı ve davet sahibi olarak söz alan Mustafa Kemal Meclisin yeni seçilenler ve İstanbul’dan gelenlerle oluştuğunu tutanağa geçirdi. Açılışı izleyen 24 Nisan günkü toplantı 5 bileşim sürdü. O gün sık sık kürsüye gelen Mustafa Kemal, konuşmaları ve yaptığı önerilerle meclisin organlarını seçmesinde, çalışma yöntemlerinin belirlenmesinde ve milletin kaderine hâkim olma sorumluluğunu üstlenmesinde başlıca etken oldu. Bu konuşmalar onun müttefikler ve İstanbul hükûmetiyle ilişkiler dışında Arap dünyası, Sovyet Rusya, bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ a karşı izlenmesi gereken siyasetler konusunda da bazı ilkeler saptamış olduğunu da gösterdi. Arkasından bir yürütme gücü yani bir hükûmet kurulmasını içeren önergesini oylamaya sundu. Bunda mecliste toplanan millî iradeye dayanan ve sorumluluk taşıyan bir idare gücünün oluşturulmasının zorunlu olduğu, bu gücün doğal biçiminin ise “hükûmet” olduğu vurgulanıyordu. Hükûmet örgütü, esasta sorumsuz bir hükûmet başkanı ile yasama yetkisine sahip denetleyici bir meclis ve meclisin güvenini taşıyan bir “icra heyeti”nden oluşacaktı. Meclisin üstünde hiçbir kuvvet bulunmayacaktı. Yürütme gücünü üstlenen üyelere “vekil” denilecekti. Meclis başkanı, icra heyetinin de başkanı olarak meclis adına imza ve kararları onama yetkisine sahip olacaktı. Geçici kaydıyla da olsa Anadolu’da bir hükûmet başkanı ya da padişah kaymakamı meydana çıkarılmayacaktı. Padişah ve halife her türlü baskı ve zorlamadan kurtulup tamamiyle hür ve müstakil olarak kendini milletin sadık sinesinde gördüğü gün, “Meclisin düzenleyeceği kanuni esaslar içinde” yerini alacaktı. Oya sunulan önerge çoğunlukla kabul edildi. 24 Nisan günkü son bileşimde meclis başkanı seçimine geçildi ve tek aday gösterilen Mustafa Kemal oylamaya katılan 120 üyeden 110’unun oyunu alarak başkan seçildi. O da teşekkür konuşmasında görevinin “millî iradeye dayanarak milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yürümek” olduğunu belirtti. Bunun arkasından yürütme gücünü üstlenecek Geçici İcra Heyeti oluşturuldu.

Büyük Millet Meclisi’nin açılışına kadar Ziraat Mektebi’nde kalan Mustafa Kemal yeni görevler üstlenince demir yolu istasyonundaki idare (direksiyon) binasına taşındı. Ankara Belediyesi, 1921 başlarında bugün Çankaya denilen bağlar

semtinde Bulgurluzadeler'in malı olan iki katlı bağ evini satın alarak kendisine hediye etti. Mustafa Kemal bu binayı ordu adına devir ve ferağ ettiği için Ordu Köşkü diye anıldı. Köşk 1924 de ve onu izleyen yıllarda yapılan bazı ilavelerle bugünkü durumuna getirildi. Ancak zamanla ihtiyacı karşılayamayınca 1932'de Pembe Köşk olarak anılan daha büyük bir köşk yaptırıldı.

Büyük Millet Meclisi 18 Temmuz 1920 günkü toplantısında Misak-ı Millî ile ilan edilen ilkeleri kabul ettiğini ve ona bağlı kalınacağını ilan etti. Mustafa Kemal de 13 Eylül'de meclise anayasa taslağı olarak nitelenebilecek 34 maddelik bir metin sundu. Halkçılık Programı olarak anılan bu metin mecliste bazı maddelerin değiştirilmesi ve başka önerilerin de eklenmesiyle 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak yasalastı. Yeni hükümler dışında 1876 Kanun-i Esasisi hükümlerini de saklı tutan bu yasanın temel felsefesi, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğuna dayanması ve kuvvetler birliği ilkesini kabul etmesiydi.

1921 Şubatında adının başına "Türkiye" yi getirerek artık "Türkiye Büyük Millet Meclisi" olarak anılan meclisin açılması ve bir vekiller heyetinin seçilmesi ile millî mücadele'nin merkezi gücü oluşturulmuştu. Bu gücü biran evvel ortadan kaldırmak isteyen ve İngilizlerin desteğini arkalarında hisseden Yunanlılar 3 koldan ilerleyerek, Doğu Trakya'yı Anadolu'da da Bursa'yı ele geçirdiler. Müttefikler de İstanbul hükûmetini hazırladıkları sözde barış antlaşmasını imzalamak için zorlayınca Padişah'ın başkanlığında toplanan Saltanat Şurası da bu projeyi kabul etti (22 Temmuz). Böylece 10 Ağustosta imzalanan Sevres Antlaşması ile Anadolu topraklarının paylaşıldığı anlaşıldı. Fakat daha 1920 yılı dolmadan doğuda Ermenilere karşı kazanılan zafer bu paylaşımların gerçekleşmeyeceğini ve varsayımların ne kadar yersiz olduğunu gösterdi. Bunu Yunanlılar'a karşı kazanılan İnönü zaferi izledi (10 Ocak 1921). Kimilerince küçümsenen bu başarıyı Mustafa Kemal, bir dönüm noktası, "ülkenin kutsal topraklarını düşman istilasından kurtaracak olan kesin zaferin başlangıcı" olarak niteledi. Meclisteki konuşmasında da Namık Kemal'in dizelerini, "Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini / Bulunur kurtaracak baht-ı kara maderini" biçiminde okudu. Bu başarılar karşısında İngiltere, Fransa ve İtalya, 1921 Şubatında Londra'da düzenledikleri konferansa Ankara hükûmetini de çağırmak gereğini duydular. Ancak bu toplantıya katılan Hariciye Vekili Bekir Sami Kunduh'un söz konusu devletlere bazı imtiyazlar tanıyan sözleşmeler imzalaması bunları memleketin bütünlüğüne ve millî hâkimiyet ilkesini aykırı bulan Mustafa Kemal'in sert tepkilerine yol açtı. Meclis te onları onaylamadı. O, 1 Mart'ta Meclis'in yeni toplantı yılını açış konuşmasında, "Artık yeis ve üzüntü günleri geride kaldı. Biz hakkımızı hayatımız memleketimizi, namusumuzu müdafaa ediyoruz ve edeceğiz. Meşru isteğimizi tanımamak yüzünden kan ve akacak kanların mesuliyeti şüphesiz sebep olanlara ait olacaktır" diyerek geleceğe olan güvenini belirtti.

Onun bu özgüveni konuşmasından 2 hafta sonra (16 Mart 1921) Moskova'da Sovyet Rusya ile imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ile kanıtlandı. Bu antlaşma ile Kafkaslardaki anlaşmazlıkları gidermenin yanında Türk Kurtuluş Savaşı için çok önemli olan siyasal ve maddi destek te sağlandı. Mustafa Kemal daha Büyük Millet Meclisini açma hazırlıkları sürerken emperyalist devletlere karşı bir iş ve güç birliği çağrısı yapan Sovyetlerle ilişki kurmaya yönelmişti. Bu konuda Karabekir'in de desteğini alınca Meclis başkanı olarak Lenin'e bir mektup yazarak millî mücadelenin amacını belirtti ve emperyalistlere karşı işbirliği çerçevesinde cephe ve para yardımında bulunulmasını istedi. Yazışmalar sürerken Moskova'ya önce özel bir heyet gönderildi, arkasından A. Fuat Cebesoy büyükelçi atandı (21 Kasım 1920). Uzun ve çetin görüşmelerin sonunda imzalanan Moskova Antlaşması sağladığı maddi ve manevi desteğin yanında Kafkaslar'a yeni bir düzen getirmesi, metinde kullanılan "Türkiye" adının Misak-ı Millî'de öngörülen sınırları kapsamaması ve Türkiye'deki kapitülasyonların ülkelerin gelişmesine engel olduğu için kaldırıldığını belirtmesi yönlerinden de önem taşıyordu.

Doğu cephesinde bu başarılar elde edilirken Londra Konferansında istediklerini elde edemeyen müttefikler Yunanlıları yeniden harekete geçirdiler. Ama İnönü'de ikinci kez yenilgiye uğradılar (1 Nisan 1921). Mustafa Kemal cephe komutanı İsmet İnönü'ye çektiği kutlama telgrafında bu savaşta yalnız düşmanın değil, "milletin makûs talihi" nin de yenildiğini vurguladı. Gerçekten de bu zaferden sonra Fransızlar da Senato Başkanları Franklin Bouillon'u Ankara'ya göndererek barış yapmaya yöneldiler (9 Haziran). Fakat onlarla barış antlaşması Sakarya'ya kadar ilerleyen Yunanlılar'ın büyük bir yenilgiye uğratılmasından sonra yapılabildi (20 Ekim 1921). Ankara'da imzalanan antlaşmaya göre Fransızlar işgal ettikleri Antep ve Adana'dan çekildiler. "Sancak" diye anılan Antakya ve İskenderun özel bir statüye bağlanarak Suriye'ye bırakıldı. Ancak Mustafa Kemal, Mondros ateşkesinden sonra işgaline engel olmaya çalıştığı İskenderun ve yöresini "Hatay" adıyla ulusal sınırlar içine katma çabasını hayatının sonuna kadar sürdürdü ve bunu sağladı.

Ama Fransa'nın Ankara Hükûmetiyle barış yapmaya yöneldiğini gören Yunanistan İngiltere'den aldığı cesaretle kesin sonuç almak için yeni bir saldırıya geçmişti (10 Temmuz). İzmir'e gelen Kral Konstantin "Bizans'a, Ankara'ya!" diye bağırarak Rumların gösterileriyle karşılandı. Yunan saldırısıyla Afyon ve Kütahya'dan sonra Eskişehir'in de elden çıkması Ankara'da büyük heyecan yarattı. Meclis'in 4 Ağustos'taki toplantısında bu durumda Mustafa Kemal'in "Başkomutan" olarak ordunun başına geçmesi istendi. Mustafa Kemal ise başkomutanın başarılı olabilmesi için geniş yetkilerle donatılmasının, ancak bu yetkilerin belirli süreyle sınırlandırılmasının yerinde olacağını belirtti. Ertesi gün Rıza Nur ve arkadaşlarının bu amaçla verdikleri önerge Başkumandanlık Kanunu olarak yasalaştı. Bu yasa ile TBMM kendi manevi kişiliğinde saklı olan başkumandanlık görev ve yetkilerini aynı zamanda kendi başkanı olan Mustafa Kemal'e veriyordu. Başkumandan Meclis'in sahip olduğu bütün yetkileri kullanabilecekti. Başkumandanlık süresi üç ay olarak saptanmıştı ama gerektiğinde meclis bu süre dolmadan görev ve yetkileri geri alabilecekti. Yasa Başkumandana kanun gücünde emir çıkarma yetkisi de veriyordu.

Mustafa Kemal başkomutan seçilir seçilmez bir bildiri yayımlayarak Yunanlılar'ın Anadolu'nun "harîm-i ismetinde" (temiz bağrında) boğulacağına inandığını, ülkenin bütün maddi ve manevi değerlerinin bu amaçla seferber edileceğini ve düşman ordusunun imhasından ibaret olan tek gayenin elde edilmesi için gereken her şeyin yapılacağını belirtti. Bu çağrıdan sonra 7 Ağustos'ta başlayarak birbiri arkasına "Tekâlif-i Milliye" adı verilen ve yasa hükmünde bulunan 10 emirname yayımladı. Bu emirlerle vatandaşlardan, ordunun giyim kuşamdan başlayarak yiyecek, araç gereç, silah, mühimmat ve nakliye ihtiyaçlarının karşılanması için sahip oldukları malların belirli bir kısmını makbuz karşılığında orduya vermeleri istendi. Bu amaçla ilçelerde kaymakamların başkanlığında komisyonlar oluşturulacaktı. Vatandaşların teslim ettikleri malların değeri savaş sonrasında ödenecek, taşıt vasıtaları da geri verilecekti. Uygulamada her işlemin belgelenmesi şart koşulmuştu; buna uymayanlar ya da yolsuzluk yapanlar vatana hıyanet yasasına göre yargılanacaklardı.

Bu sırada ilerleyen Yunan birlikleri Sakarya'nın batısında Türk kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. Ankara'yı ele geçireceğini sanan Kral Konstantin İngiliz irtibat subaylarını orada vereceği çay ziyafetine bile davet etmişti. Yunanlıların 23 Ağustos'ta başlattıkları saldırı ile 22 gün ve gece süren kanlı bir savaş başladı. Düşmanı yıpratmak ve kuvvetlerini bir yerde topladıktan sonra gerekli darbeyi indirmeyi düşünen Mustafa Kemal, ordulara yeni bir savaş taktiğini içeren şu emri verdi: "Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla sulanmadıkça düşmana bırakılamaz". "Sath-ı müdafaa" kendi nitelemesiyle onun keşfi idi.

Savaşta yaşanan kritik anlar Ankara'da dalgalanmalara yol açtı ve her ihtimale karşı devlet dairelerinin Kayseri'ye

taşınması için hazırlıklara başlandı. Öte yandan savaş alanında ata binerken ayağı kayıp düşen Mustafa Kemal'in de köprücük kemiği kırıldı. Tedavi için Ankara'ya getirildi ve kendisine 10 gün istirahat tavsiye edildiği hâlde ertesi günü cepheye döndü. Ankara yakınındaki Çaldağı'nı ele geçiren Yunanlılar 10 Eylül'de karşı saldırıya geçen Türk ordusu tarafından geri çekilmek zorunda bırakıldı, 13 Eylül'e gelindiğinde ise Sakarya'nın doğusunda Yunan birliği kalmadı. Başkomutan Mustafa Kemal de, "Mukaddes topraklarımızı çiğneyerek Ankara'ya girmek ve memleket istiklalinin muhafızı olan ordumuzu imha etmek isteyen Yunan ordusunun pek kanlı bir savaştan sonra mağlup edildiğini" belirtti ve yükümlülüklerini yerine getiren Türk halkına da teşekkürlerini sundu. Sakarya zaferi yurt düzeyinde coşku ile kutlanırken TBMM'nin 19 Eylül 1921 günkü toplantısında verilen önergeler birleştirilerek Başkomutan Mustafa Kemal'e "Müşirlik" (Mareşallık) rütbesi ile "Gazi" unvanı verildi. Ama o, teşekkür konuşmasında zaferin Türk ordusunca kazanıldığının vurgulayarak "Mükâfatlandırmanın hakiki muhatabı yine ordumuzdur" dedi.

Yunan birliklerinin Anadolu içlerinde ilerlemesi Mecliste bazı eleştirilere yol açmış ve çeşitli gruplar oluşmuştu. Mustafa Kemal de güçlü bir birliktelik sağlayabilmek için Erzurum ve Sivas Kongrelerinde egemen olan düşünce doğrultusunda Meclis içinde "Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Grubu"nun kurulmasına öncülük etmişti (10 Mayıs 1921). Gruplar arasındaki anlaşmazlık Sakarya zaferine karşın Yunanlıların Anadolu'dan çıkartılamaması yüzünden daha da arttı. Meclisteki muhalefet en çok Başkumandanlık yasasında öngörülen 3 aylık sürenin uzatılması sırasında etkili olmaya başladı. Söz konusu süre 2 kez uzatılmış, 4 Mayıs 1922'de de üçüncü kez gündeme alındı. Mustafa Kemal'in katılmadığı o günkü oturumda, bazı milletvekilleri başkomutanın meclisin hakkını zorla aldığını ve ordunun düşmana saldıracak güçte olmadığını öne sürdüler, bu yüzden de gereken oy sağlanamadı. Bunun üzerine 6 Mayıs'ta yapılan gizli oturumda genel durum ve ordu hakkında geniş açıklamalar yapan Mustafa Kemal, hiç kimseye beni Başkumandan yapın demediğini, bu yetkiyi Meclisin verdiğini hatırlattı. Arkasından ordunun iki gündür başsız kaldığını vurgulayarak, sözlerini, "Başkumandanlığı bırakmadım, bırakmam, bırakmayacağın" diye bitirdi. Yapılan tartışmalardan sonra başkomutanlık süresi büyük çoğunlukla 3 ay daha uzatıldı, bundan sonraki uzatmada da muhalefetle karşılaşılmadı.

Müttefiklerin Türkiye ile barış konusunda yeni bir konferans toplayacakları anlaşılınca Ankara Hükûmetinin görüşlerini anlatabilmek için Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in Fransa ve İngiltere'ye gönderilmesine karar verildi. Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan toplantıda kendisinin İstanbul'da Padişah Vahidettin'le görüşmesi de uygun bulundu. Fakat bu görüşmede Tengirşenk, İstanbul ile Ankara ayrılığını gidermek amacıyla Vahidettin'e "Türkiye Büyük Millet Meclisinin hükûmeti sizin tarafınızdan Büyük Millet Meclisin tanınmasını istiyor" deyince, Padişah kapalı gözlerini açmamış ve hiç yanıt vermedi. Tengirşenk'in Fransa ve İngiltere'deki temaslarından da olumlu bir sonuç alınamadı. Yine de barış yollarını sonuna kadar kullanmaya çalışan Mustafa Kemal, Fransızları bu çizgiye çekebilmek için İzmit'te ünlü Fransız yazar Claude Farrere ile görüştü (21 Ocak 1922). Fransız ihtilalinin yıl dönümü olan 14 Temmuz'da Ankara'daki Fransız Temsilciğinde yaptığı konuşmada, "Fransız milletinin 14 Temmuz bayramı, biraz da ruhunda hürriyet ve istiklal aşkını taşıyan milletlerin bayramıdır. Ümit ederim ki hürriyet ve istiklal için milyonlarca evladını topraklara gömmüş olan Fransa'nın bugünkü çocukları da Türkiye'mizin haklı isteklerini kavramış bulunsunlar" diye beklentisini dile getirdi. Bununla da yetinmeyerek Kutü'lâmâre'de Türklere esir düşen ve ateşkes isteklerine aracılık yapmış olan İngiliz generali Townshend'le Konya'da görüştü (26 Temmuz 1922). Ayrıca Yunanlılara karşı son saldırıya geçmeden önce bu gelişmelerin müttefikler üzerindeki etkisini öğrenebilmek için Dahiliye Vekili Fethi Okyar Paris ve Londra'ya gönderildi. Fakat o Ankara'ya gönderdiği raporda "Millî maksatlarımızın elde edilmesi ancak askerî hareketle kabil olabilecektir" görüşünde olduğunu belirtti. Artık Türk ordusuna saldırı emrinin verilmesi kaçınılmaz olmuştu.

26 Ağustos 1922 sabahı Türk ordusu "Sat planı" diye adlandırılan plana göre bütün cephe boyunca büyük saldırıya

geçti. Ertesi gün ilk gedik açılarak Afyon geri alındı. 30 Ağustos'ta Dumlupınar'da etrafı sarılan Yunan tümenleri büyük kayıplar vererek panik hâlinde geri çekilmek zorunda kaldı. Başkumandan Mustafa Kemal tarafından yönetilen o günkü savaşa "Baskumandan Savaşı" adı verildi. Mustafa Kemal bu zaferi 1363'te Sırlara karşı kazanılan "Sırp Sındığı Savaşı" na benzeterek "Rum Sındığı Savaşı" diye niteledi. Kaçan Yunan birliklerinin yeniden toparlanmasına fırsat vermek istemediği için, 1 Eylül'de yayımladığı bildiri ile "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emrini verdi. Türk kuvvetleri aynı gün Uşak ve Kütahya'ya ertesi günü de Eskişehir'e girdiler. Bu arada Yunanistan Başkomutanlığına getirilen Gnl. Trikupis yanındaki subaylarla birlikte esir alındı. 9 Eylül'de İzmir'e varan Türk birlikleri hükûmet konağına yeniden Türk bayrağını çektiler. O geceyi Nif'te (Kemalpaşa) geçiren Başkomutan Mustafa Kemal de 10 Eylülde şehre girip Karşıyaka'da İplikçizade İsmail Beyin köşküne yerleşti. Ertesi gün Konak meydanındaki valiliğe giderken halkın sevgi gösterileriyle karşılandı. Bandırma'nın da kurtarılmasıyla (18 Eylül) Batı Anadolu Yunanlılardan tamamiyle temizlendi. Sıra Doğu Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Ancak Çanakkale'ye doğru ilerleyen birlikler bu defa karşılarında İngilizleri buldular. Baş gösteren çarpışma ihtimali Mustafa Kemal'in savaş ya da barış kararının Yunanlıları saldırıya geçiren tarafa ait olduğunu belirtmesi ve İzmir'e gelen Fransız Yüksek Komiseri Pellé ile Franklin Bouillon'un arabuluculuk yapmalarıyla giderildi. Bu arada müttefikler ateşkesle birlikte barışa ilişkin hükümleri de içeren bir nota ile, görüşmelerin İzmir ya da Mudanya'da yapılmasını önerdiler. Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan toplantıda ateşkes görüşmelerinin Mudanya'da yapılması kabul edildi, ancak Trakya'nın Meriç batısına kadar hemen boşaltılıp TBMM hükûmetinin yönetimine bırakılması şart koşuldu.

Mustafa Kemal ateşkes görüşmeleri için batı cephesi komutanı İsmet İnönü'yü temsilci olarak seçti. 3 Ekim'de başlayıp ayın 11'ine kadar süren ve Yunanistan temsilcisinin katılmadığı görüşmeler sonunda imzalanan anlaşma ile Doğu Trakya'nın 15 gün içinde boşaltılması sağlandı. İstanbul ve Boğazlar barış antlaşmasına kadar müttefiklerin elinde kalacaktı. Trakya'nın teslim alınması için İstanbul'a bir temsilci ile bir Türk birliği gönderilecekti. Mustafa Kemal temsilci olarak Refet Bele'yi seçti. Böylece onun komuta ettiği birlik 19 Ekim'de İstanbul'a girdi.

İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Lozan'da yapılacak barış konferansına Ankara ve İstanbul hükûmetlerinin ikisini birden davet etmeleri yeni ve büyük bir anlaşmazlık doğururken Saltanat'ın konumunu gündeme getirdi. Sadrazam Tevfik Paşa'nın görünüşte birliği korumak için Ankara hükûmetinin seçeceği bir temsilcinin özel talimatla İstanbul'a gönderilmesi yolundaki isteğine Mustafa Kemal, "Türkiye devleti yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından temsil edilir" cevabını verdi. Sadrazamın isteği mecliste de tartışmalara yol açtı. Dr. Rıza Nur ile Hüseyin Avni Ulaş, çok sayıda arkadaşlarıyla birlikte verdikleri önergede, Osmanlı Devleti'nin sona erdiğinin karar altına alınmasını istediler. Kimi üyeler buna karşı çıkınca önerge komisyona gönderildi. Müdafaa-i Hukuk grubundaki görüşmelerde söz alan Mustafa Kemal, saltanat sisteminin ömrünü doldurduğunu ve kaldırılması gerektiğini belirtmeye çalıştı. Meclisin 1 Kasım günkü toplantısında da halifeliğin hangi koşullarda ortaya çıktığını ve tarihi akış içerisinde geçirdiği aşamaları anlatarak halifelik ile saltanatın birbirinden ayrılabilirliğini savundu. Önergeleri görüşen komisyonun toplantısında bu iki gücün ayrılamayacağı görüşü öne sürülünce söz alarak, millî hâkimiyetin bir kişiye bırakılamayacağını, sorunun bir gerçeği tespitten ibaret olduğunu vurgulayıp ısrarla önergenin kabulünü istedi. Bunun üzerine sorunu millî hâkimiyet açısından ele almaya yönelen komisyonda iki maddelik bir karar tasarısı hazırlandı. Bunda Osmanlı saltanatının İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinde sona erdiği belirtiliyordu. İkinci maddede de ayrılan Halifeliğe Meclisçe, Osmanlı hanedanından ilim, ahlak yönünden dine ve doğruluğa en yakın üyesinin seçileceği hükmü yer alıyordu. Taslak aynı gün Meclis'te oylanarak büyük çoğunlukla yasalastı. Milletvekillerinden yalnızca Ziya Hurşit buna muhalif kalmıştı.

Padişah Vahidettin'e gelince İstanbuldaki temsilci Refet Bele durumu açıklayıp dilerse "halife" olarak kalabileceğini belirtti. Fakat kendisini güven içinde hissetmeyen Vahidettin İngilizlerle ilişkiye yönelip önce Yüksek Komiser Rumbold ile görüştü. 16 Kasım'da işgal orduları başkomutanı General Harrington'a bir mektup yazarak hayatını tehlike altında gördüğü için İngiltere devletine iltica ettiğini belirtti ve İstanbul'dan başka yere götürülmesini diledi (Bıyıklıoğlu). Ertesi 17 Kasım günü bindiği Malaya zırhlısı ile Malta'ya götürüldü. Onun Türkiye'den ayrılması üzerindeki halifelik unvanının alınmasını gerektirdiği için Meclisin 19 Kasım toplantısında halifeliğin boş olduğuna ilişkin fetva okunduktan sonra veliaht Abdülmecid Efendi halife seçildi.

Saltanatın kaldırılmasıyla barış görüşmelerine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin tek başına katılması sağlandı. Konferansa Mustafa Kemal'in önerisiyle Dışişleri Bakanı seçilen İsmet İnönü başkanlığında bir heyetin gönderilmesi uygun bulundu. Meclisteki görüşmelerde heyetin genel olarak Misakı Millî ile saptanan ve daha sonra yabancı devletlerle yapılan antlaşmalarda yer alan ilkelerin savunulması üzerinde duruldu. Lozan'da 20 Kasım 1922'de başlayan görüşmeler araya giren iki buçuk aylık bir kesintiyle birlikte 24 Temmuz 1923'e kadar sekiz aydan fazla sürdü. Bunun başlıca nedeni de konferansta yalnız Türk - Yunan savaşının sonuçlarının değil, 600 yıllık bir imparatorluğun çöküşünün ortaya çıkardığı sorunların ve müttefiklerin Osmanlı devletinden elde etmiş oldukları kapitülasyon denen ayrıcalıkların ele alınması idi. Mustafa Kemal'in İzmir'e girdikten sonra not defterine yazdığı gibi "Question d'Orient" / Şark Meselesi olarak adlandırılan ve yüz yıllarca Avrupa siyasetinin amacını belirleyen sorun yeniden Lozan'daki çalışmaların içine sokulmuştu. Mustafa Kemal, Müttefiklerin 1923 Ocağı sonlarında sunduğu taslağı kabul edilemez bulmuştu. İzmir'de halkla konuşmasında "Biz barış istiyoruz dediğimiz zaman, tam bağımsızlık istediğimizin herkes tarafından bilinmesi gerekir. Bunu istemeye hakkımız ve gücümüz vardır. On yıl, yirmi yıl sonra aşağılanmış bir biçimde ölmektense şimdiden şeref ve haysiyetle ölmeyi tercih etmeliyiz" diye kesin bir tavır aldı. İsmet İnönü de "Memleketimizi esarete mahkûm eden bir belgeye imza atamam" deyince görüşmeler kesildi ve Türk heyeti Ankara'ya döndü. Bu kesinti Mecliste bazı tartışmalara ve eleştirilere yol açıyorsa da Mustafa Kemal, heyetin görevini tam bağımsızlık ilkesi doğrultusunda çok iyi bir biçimde yerine getirerek kendilerine manevi güç verilmesini diledi. Müttefikler Meclis'in bu konuda yayımladığı bildiriye yanıt verince 23 Nisan 1923'te görüşmelere yeniden başlandı. Mustafa Kemal bu kez anlaşmaya varılacağından emin olduğunu belirtircesine İsmet İnönü'ye metni imzalaması için kendi altın kalemını vermişti. Antlaşma ve ekleri 17 Temmuzda tamamlandı ancak heyet başkanlarının hükûmetlerinden yetki alabilmeleri için metnin 24 Temmuz'da imzalanması kararlaştırıldı. İsmet İnönü de bu amaçla hükûmetten yetki istedi. Ancak başından beri kendisini desteklemeyen Başbakan Rauf Orbay'dan yanıt alamayınca durumu Mustafa Kemal'e bildirmek gereğini duydu. Bu anlaşmazlığın nedenlerini çok iyi bilen Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkomutan olarak kendisine imza yetkisi verdi. Böylece Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Lozan'da Boğazlar her türlü geçişe açılmış ve Türkiye'ye bölgede asker bulundurma hakkı tanınmamış, Musul yöresinin geleceği de İngiltere ile yapılacak görüşmelere bırakılmıştı. Antlaşma Türkiye Büyük Meclisinde 14'e karşı 213 oyla onaylandı. İşgalci müttefikler 6 Ekim 1923'te Türk bayrağını selamlayarak İstanbul'dan ayrıldı. Bu durumda yeni devletin başkentinin belirlenmesi kaçınılmaz oldu. Mustafa Kemal Temsilciler Kurulu'nun merkezini Ankara'ya taşıırken bu kentin coğrafi ve stratejik konumu ile toplumsal yapısını dikkate almıştı. Ama kurtuluş savaşı sona ererken başkent Ankara, Sivas, Kayseri üçgeni içinde ya da İzmir veya İzmit olabileceğine dair değişik görüşler belirmişti. Mustafa Kemal İzmir'e girdiğinden bir süre sonra not defterine, "Merkezin nerede olacağı tartışmaları var. İzmir'de olursa Hükûmet ve Meclisin oraya naklini görüşeceğiz. Meclis'in Bursa'ya nakli temayülü de vardır. Ben, Ankara'dan

ayrılmayı mucib-i zaaf olarak telakki ediyorum” diye yazmıştı. İzmit basın konferansında da “Ankara’ya karşı nankörlük etmek caiz değildir” demişti. Sonunda İsmet İnönü ve arkadaşlarının verdiği önerenin kabul edilmesiyle Ankara başkent olarak kabul edildi.

Musul sorununu çözme aşamasına gelindiğinde İngiltere’nin Milletler Cemiyeti’ni de devreye sokarak uluslararası düzeyde siyasal manevralara giriştiği görüldü. Bunun üzerine Mustafa Kemal yeni bir savaşı bile göze aldı ama içte baş gösteren bazı anlaşmazlıklar ve önce Nasturi arkasından Şeyh Sait ayaklanmaları nedeniyle bundan vazgeçmek zorunda kaldı. Sonunda İngiltere ile 5 Haziran 1926’da imzalanan Ankara Antlaşması ile bu bölge Irak’a bırakıldı. Ancak yıllık petrol gelirlerinin % 10’unun yirmi beş yıl süreyle Türkiye’ye ödenmesi kabul edildi.

Barış görüşmeleri sürerken meclisteki gruplar arası sürtüşmeler daha da artınca Mustafa Kemal, “Halk Fırkası” adıyla siyasi bir parti kurmaya karar verdiğini açıkladı (6 Aralık 1922). Bunun gerekçelerini de kurtuluş zaferini siyaset, ekonomi ve yönetim alanlarında yapılacak atılımları içeren bütünsel bir inkılapla tamamlamak, düzenlemeleri belirli bir programa bağlayarak kişisellikten kurtarmak ve kurulacak partiyi ana ilke olarak gördüğü “halkçılık” esasına oturtmak olarak özetledi. Bu arada Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar verildiğinden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun başkanı olarak bir seçim bildirisini yayımladı (8 Nisan 1923). Kurulacak partiye ve inkılaba temel olması öngörülen 9 ilkeyi içeren bu bildiri “9 Umde” olarak adlandırıldı. Bunda bütün düzenlemelerde millî hâkimiyet esasına göre hareket edileceği, ham maddesi bulunan bir millî sanayinin kurulmasının teşvik edileceği, demir yolu yapımına öncelik verileceği, harap olan ülkenin süratle tamiri ve kalkınma için gereken tedbirlerin alınacağı, özel girişimciliğin korunacağı ve ilköğretimde öğretimin birleştirileceği açıklandı. Bu ilkeler doğrultusunda hazırlanan tüzük İzmir’in kurtuluş yıldönümü olan 9 Eylül 1923’te imzalandığı için o tarih Halk Fırkası’nın kuruluş günü olarak kabul edildi. Tüzükte Halk Fırkasının “bir ihtilal partisi değil, bir inkılap partisi olduğu” özellikle vurgulanmıştı. Partinin 11 Eylül’de yapılan toplantısında Mustafa Kemal genel başkan seçildi.

Bu sırada Halkçılık ya da halk hâkimiyeti kavramının “cumhuriyet” anlamına gelip gelmediği konusunda tartışmalar başlamıştı. Mustafa Kemal daha Erzurum Kongresi sona ererken Mazhar Müfit’e “Zaferden sonra hükûmet şekli cumhuriyet olacaktır” diye yazdırmıştı. Bu nedenle yabancı bir dergiye verdiği demeçte, Teşkilat-ı Esasiye kanununun birinci maddesindeki “Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir” hükmünün Cumhuriyet kavramını içerdiğini belirtti (27 Eylül). Ama rejime bu adın verilebilmesi için kimilerince zararlı bir rejim sayılan cumhuriyet fikrinin zihinlerde yer etmesini ve Fethi Okyar hükûmetinin istifasıyla boşalan bunalımı beklemek gerekti. Meclisteki gruplar güvenoyu alabilecek bir kabine oluşturamayınca Mustafa Kemal 28 Ekim akşamı İsmet İnönü ve bazı arkadaşlarını Çankaya köşküne çağırdı. Daha önce hazırlık yapmak üzere İzmir milletvekili ve İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Seyit Beye verdiği Cumhuriyetle ilgili maddeleri gündeme getirdi. Yapılan değerlendirme sonunda durumu “Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz” diye açıkladı. Konukların çoğu gittikten sonra İnönü ile Anayasa’da yapılması gereken değişikliğe ilişkin bir tasarı hazırladı. 29 Ekim 1923 sabahı toplanan Halk Partisi grubunda bunalımdan çıkış yolu bulunamayınca sorunun genel başkan tarafından çözülmesi kabul edildi. Böylece kürsüye gelen Mustafa Kemal Teşkilat-ı Esasiye kanununda yapılması gereken değişiklik konusunda hazırlamış olduğu önergesini sundu. Söz alan milletvekillerinden Abdurrahman Şeref, mevcut durumu ve çözümü, “Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Kime sorarsanız sorunuz, bu Cumhuriyet’tir. Ama bu ad kimilerine hoş gelmezmiş, varsın gelmesin” diye özetledi. Grup toplantısından sonra meclis genel kuruluna geçildi. Anayasa Komisyonu’nun “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihen Tadiline Dair Kanun” başlığı altında düzenlediği maddeler ele alındı. Birinci maddenin sonuna “Türkiye Devletinin şekli cumhuriyettir” hükmü eklendi. Cumhurbaşkanı’nın da meclisçe kendi üyeleri arasından seçilmesi kabul edildi. Bu değişiklikle meclis hükûmeti

siteminden kabine sistemine geçildiği için başbakan cumhurbaşkanınca meclis içinden seçilecekti. Tasarı oylamaya katılan 158 üyenin oybirliğiyle kabul edildi. Bunun arkasından cumhurbaşkanı seçimi yapıldı ve TBMM Başkanı Gazi Mustafa Kemal 158 oyla Cumhurbaşkanı seçildi. Teşekkür etmek için kürsüye gelen Mustafa Kemal, sözlerini “Türkiye Cumhuriyeti dünyada işgal ettiği yere lâyük olduğunu eserleriyle ispatlayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti mutlu, muvaffak ve muzaffer olacaktır” diye bitirdi. O, 1927, 1931 ve 1935 seçimlerinden sonra da oylamaya katılan milletvekillerinin oy birliğiyle cumhurbaşkanı seçildi.

Rejime gerçek adının verilmesinden sonra sıra Cumhuriyet’i benimsetme ve onu geliştirme dönemi gelmişti. Mustafa Kemal cumhuriyet kavramının demokrasi kavramını da içerdiğine inanıyor ve onu en ideal rejim kabul ediyordu. Ders kitabı olarak hazırlanan Medeni Bilgiler’de bu görüşünü “Demokrasi’nin tam ve en bariz hükûmet şekli cumhuriyettir” diye belirtmişti. Ancak cumhuriyet ya da demokrasinin bütün kurallarıyla yerleşebilmesi için inkılap / devrim denen büyük atılımların yapılması zorunluymuştu. Aslında o Türk Kurtuluş Savaşını, Mücadele ve onu izleyen inkılaplar dönemi olarak iki aşamalı bir bütün hâlinde görüyordu. 1931’de bunu, “İstiklal Harbi, Şark’ın dinî, içtimai ve siyasi baskısıyla Garp devletlerinin siyasi ve ekonomik zorbalığından uzak yeni ve tam bağımsız bir Türk devleti kurmak için girişilen çok yönlü millî mücadelelerin, diğer bir ifadeyle kurtuluş hareketinin tamamıdır” diye özetlemişti. İnkılaptan ne anladığını da Afet İnan’a şöyle yazdırmıştı: “İnkılap mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir. Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak, yerlerine milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktadır”.

Mustafa Kemal’in devrimler aşamasında şöyle bir strateji uyguladığı görülmektedir: Öncelikle ele alınan sorun hakkında doğru bilgi edinmek ve tartışmaya açmak — Çevreyi ve olabildiğince toplumu hazırlamak — Uygulama için uygun zamanı seçmek ve gerektiğinde onu zamana yaymak — Kısa sürede sonuç almak, bunun içinde eskiyi kaldırmak — Uygulamayı yakından izlemek, ayrıcalık tanımamak, gerekenlere yetki ile birlikte sorumluluk vermek.

Cumhuriyet’in işleyişini ve kurumlarını belirleyecek anayasa çalışmaları sürdürülürken 1924 Martında yeni rejime esas olacak laiklik yolunda yasal düzenlemeler gerçekleştirildi. Saltanat’ın kaldırılmasıyla siyasal gücünü yitiren Halifelik makamının ve halife seçilen Abdülmecit Efendi’nin geçen süre içerisinde yönetimde iki başlılık yarattığı ve halk egemenliğine dayalı sistemin sağlıklı işlenmesini güçleştirdiği anlaşılmıştı. Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi başlığıyla yayımlanan kitapta Meclisçe alınan kararların Halifenin onayına sunulması istenmişti.

Öte yandan Osmanlı döneminde bir eğitim öğretim birliği sağlanamamıştı. Klasik eğitim öğretim kuruluşları olan medreselere yalnızca Müslüman öğrenciler devam edebildiği için başından beri Müslüman olmayan azınlıklarına kendi dillerinde öğretim yapılan okullar açmaları hakkı tanınmıştı. Böylece başlayan ikilik giderek Ziya Gökalp’in sınıflandırması ile 3’e ama gerçekte 4’e çıkmıştı. Yabancı devletler kapitülasyon denen ayrıcalıklardan yararlanarak kendilerinin yönettikleri okullar açmaya başlamışlardı. Bunların sayısı zamanla artmış ve üstelik azınlıklar da daha çok ayrıcalık kazanmak amacıyla yabancı devletlerin koruması altına girmeye yönelmişlerdi. Tanzimat döneminde de medreselerin gelişen bilimlerin ve teknolojinin verilerinden yararlanmadığı ve geri kalmışlığın bundan kaynaklandığı anlaşılınca Avrupa’dan esinlenerek iptidai, rüştiye, idadi adı verilen ilk ve ortaöğretim okulları ile harbiye, tıbbiye, mülkiye gibi meslek okulları açılmıştı. XIX. yüzyılın sonunda da (1900) buna “Dârülfünun” adıyla üniversite de eklenmişti. Böylece eğitim öğretim kurumları medreseler, azınlık mektepleri, ecnebi mektepler ve Tanzimat okulları olarak dörde bölünmüştü. Bu bölünmüşlük eğitim öğretimin ilkeleri saptanmış bir programa göre ve bir amaç doğrultusunda yapılmasını ortadan kaldırmıştı. Üstelik devlete bağlı öğretim kurumlarının yönetiminde de iki başlılık

vardı; bunların bir kısmı vakıflara bir kısmı da Maarif Vekâletine bağlı bulunuyordu. Bunun doğurduğu sakıncalar İkinci Meşrutiyet döneminde dikkati çekmiş ve Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Partisinin 1916'daki kongresine sunduğu raporda “kozmpolit” diye nitelediği bu sisteme son vermedikçe gerçek bir millet olamayacağımızı savunmuştu. Ama önerisi kabul edilmemişti.

Mustafa Kemal de daha millî mücadele döneminde eğitim öğretimde köklü değişiklikler yapma gereğini belirtmişti. 1921 Martında Ankara'da toplanan Maarif Kongresindeki konuşmasında o zamana kadar izlenen eğitim öğretim sistemlerinin ulusça geri kalmamızda başlıca etkenlerden biri olduğuna inandığını belirterek, “eski dönemin hurafelerinden ve doğuştan gelen özelliklerimizle hiçte ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak, millî yapı ve tarihi yapımızla uygun bir kültür” bir sistem uygulamamız gerektiğini vurgulamıştı. Büyük Zaferden sonra Bursa'da öğretmenlere seslenirken de toplumsal hayatta görülen aksaklıkları tedavi etmek ve yüzyılın gereklerine göre gelişebilmek için bilim ve fenne ihtiyaç olduğunu, bunu öğrenme yerinin de okul olduğunu hatırlattıktan sonra sözlerini şöyle sürdürdü: “En mühim ve verimli vazifelerimiz maarif işleridir. Maarif işlerinde mutlaka zafer kazanmak lâzımdır. Bir milletin gerçek kurtuluşu ancak bu surette olur. Zaferin sağlanması için hepimizin bir bütün ve aynı düşünce ile esaslı bir program üzerinde çalışmamız lazımdır. Bence bu programın esaslı noktaları ikidir: 1 - Toplum hayatımızın ihtiyaçlarına uygun olması, 2 - Çağın gereklerine uygun olması...Bu hayat ancak ilim ve fenle olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve millet ferdinin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur” (ASD, II, 44). Mustafa Kemal, 1923 Ocağında Eskişehir'de eğitim öğretimdeki dağınlılığa, “Her maarif bakanının bir programı vardır. Böylece binlerce program, çeşitli programlar. Çeşitli programlar uygulama suretiyle memleketin öğretimi berbat olmuştur” diye çarpıcı biçimde dile getirdi. Birkaç gün sonra İzmir'de halka hitap ederken, “Milletimizin, memleketimizin irfan yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın ve erkek aynı biçimde oradan çıkmalıdır” diyerek öğretimin birleştirilmesi gerektiğini belirtti. Arkasından yayımladığı “9 Umde” de ilköğretimde öğretimin birleştirileceğine de yer verdi.

Bu gelişmelerden sonra Başbakan İsmet İnönü Türkiye'nin dış temsilciliklerine, Halifelikle birlikte Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılacağını ve öğretimin birleştirileceğini bildirdi (Şimşir, D.K. Kahramanı Atatürk, 125 vd). Böylece uygulama zamanı gelmiş demektir. Nitekim Mustafa Kemal, 1 Mart 1924' de Meclisin yeni toplantı yılını açarken bu değişimlerin zaman geçirilmeden yapılacağını açıkladı. Ertesi gün toplanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Grubunda halifeliğin kaldırılması ve öğretimin birleştirilmesi yanında şeriat düzenini yansıtan Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Kurtuluş Savaşı nedeniyle bakanlıklar arasına alınan Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılması benimsendi. Ancak bu değişiklikleri sağlayacak yasaların Meclise hükûmet tasarısı yerine milletvekilleri önerisi olarak sunulması daha uygun bulundu. Böylece 3 Mart 1924'de “laiklik yasaları” diye anılan üç önemli yasa kabul edildi.

Halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanoğulları ailesinin vatandaşlıktan çıkartılmasına ilişkin yasada “Halife hal edilmiştir. Hilâfet, aslında hükûmet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda mündemiç (saklı) olduğundan hilafet makamı mülğadır” hükmüne yer verilmişti.

Bu yasaların kabulünden sonra, 1921 Ocağında kabul edilen geçici Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yerine geçecek Cumhuriyet Anayasası için oluşturulan özel bir komisyonca hazırlanan tasarının Meclisteki görüşmelerine 9 Mart 1924'de başlandı. Tartışmalarda en çok Büyük Millet Meclisi yanında ikinci bir meclise gerek olup olmadığı, cumhurbaşkanına verilecek veto yetkisinin sınırları ve başkomutanlığın nasıl temsil edileceği üzerinde duruldu. İkinci bir meclis önerisi ve Cumhurbaşkanına gerektiğinde Meclisi dağıtma yetkisinin verilmesi önerileri taraftar bulmadı,

ancak devlet başkanına uygun görmediği yasaları bir kez daha görüşmek üzere Meclise göndermesini içeren sınırlı bir veto hakkı tanındı. Bunun dışında 30 yaşını bitiren her Türk vatandaşının milletvekili seçilebileceğini öngören maddede değişiklik yapılarak bu hak yalnızca erkeklere tanındı. Bu yüzden Mustafa Kemal'in büyük önem verdiği Türk kadınına seçme ve seçme hakkının verilmesi için 1935'e kadar beklemek gerekti.

3 Mart 1924 tarihli yasalarla laik düzenin temelleri atılmıştı. Bunun arkasından Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile genel, özel ve yerel idarelere ve bütün kuruluşlara bağlı memur ve hizmetlilerin şapka giymesine ilişkin yasa (25 Kasım 1925) ile Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin kapatılmasına ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Yasaklanmasına ilişkin yasalar izlemişti. Çok geçmeden Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle de (17 Şubat 1926) kişi ve toplum hayatındaki dönüşüm daha da belirginleşti.

1924 anayasası görüşmeleri başkanlığını Mustafa Kemal'in üstlendiği Halk Fırkası'na muhalif bir siyasi örgütlenmenin meydana çıkacağını göstermişti. Böylece Cumhuriyet'in ilk yılını tamamlamasının hemen ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni bir parti kuruldu (17 Kasım 1924). Partinin kurucuları olan Mustafa Kemal'in mücadele arkadaşları Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, A. Fuat Cebesoy ve Adnan Adıvar üst yönetimde de görev aldılar. Halk Fırkasının ilke kabul ettiği inkılapçılığa karşılık "terakki" yi benimseyen yeni parti bir yönüyle de gelenekçi bir yol izlemeyi tercih etmişti. Tüzüğündeki, "Parti, dinî efkâr ve inançlara saygılıdır" hükmü bir bakıma doğaldı, ama kısa bir süre önce kaldırılan halifelikle ilgili tartışmalar devam ederken "laiklik" anlayışı ile kolayca bağdaştırılmayacak ideolojik bir içerik taşıyordu. Nitekim bu sorundan kaynaklanan tartışmalar hemen başladı. Bu sırada Hakkâri yöresinde bir Nasturi ayaklanması baş gösterdi onu takip eden Şeyh Sait ayaklanması da (13 Şubat 1925) etkisi yıllarca sürecek bir mesele hâline geldi. Musul sorununu kendi lehlerine çözmek isteyen İngilizler de bu ortamdan yararlanmak istediler. Bağdat'taki Fransız konsolosu kendi hükûmetine sunduğu raporda, Şeyh Sait ayaklanmasını İngilizlerin Türk Kurtuluş savaşında uğradıkları yenilgiden ötürü hiç affetmedikleri Mustafa Kemal'e ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı yürüttükleri siyasetin bir halkası olarak nitelemişti. Başbakan Fethi Okyar, bu ayaklanmayı 31 Mart Vak'ası'na benzetti ama bastırma konusunda ağır davranınca istifa etmek zorunda kaldı. Yeniden Başbakanlığa atanan İsmet İnönü'nün önerisiyle ilk önce Takrir-i Sükûn adı verilen ve ayaklananların İstiklal Mahkemesinde yargılanmalarını öngören bir yasa çıkartıldı. Girişilen hareket sonunda da ayaklanma bastırıldı ve Şeyh Sait ile elebaşı sayılan 47 kişi İstiklal Mahkemesince idam cezasına çarptırıldı (Ayrıntı: Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar). Mahkeme ayrıca dinin siyasete alet edildiği gerekçesiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ayaklanma bölgesindeki şubelerinin kapatılmasına karar verdi. Bunun ardından Hükûmet 3 Haziran 1925'te Takrir-i Sükûn kanununa dayanarak partinin merkez ve bütün şubelerinin kapatılmasını kararlaştırdı. Kararname Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından da onaylandı (H. Tekin).

1926'da Haziranında Mustafa Kemal' e karşı bir suikast girişiminin ortaya çıkarılması siyasal görüş ayrılıklarına yeni bir boyut getirdi. Birinci dönem Büyük Millet Meclisinde sert eleştirileriyle tanınan Ziya Hurşid'in bazı kişilerle anlaşarak 17 Haziran'da Balıkesir'den İzmir'e gelmesi beklenen cumhurbaşkanını öldürme planı, ziyaret bir gün gecikince gerçekleşemedi ve suikastçılar bir ihbar üzerine yakalandı. İzmir'e geldiğinde Ziya Hurşit ile konuşan Mustafa Kemal sorunun yargıya intikal ettiğini açıkladı. Verdiği demeçte de suikast girişiminin aslında Cumhuriyete ve onun ilkelerine yönelik olduğunu vurgulayarak, "Benim nâçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet pâyidar olacaktır" dedi. Olaya İstiklal Mahkemesince el konulduğunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski milletvekillerinden bazıları hadiseye karıştıkları, bazı eski İttihat ve Terakki mensupları da bu partiyi canlandırmaya çalıştıkları gerekçesiyle soruşturma kapsamına alındı. Yargılama sonunda Ziya Hurşit ile birlikte on üç

kişi idam cezasına çarptırıldı (13 Temmuz). Ankara’da görülen İttihatçılık davası sonucunda da Cavit Bey ve üç arkadaşı anayasayı zorla değiştirme girişiminde buldukları gerekçesiyle idama; Rauf Orbay ise on yıl sürgün cezasına mahkûm edildi; öteki sanıklar beraat etti.

Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ikinci dönemi sonuna gelindiğinden 1927’de yeni seçimlere gidildi. Mustafa Kemal Cumhuriyet Halk Fırkasının (CHF) genel başkanı olarak 29 Ağustos 1927’de bir bildiri yayımladı. Bunda Türk tarihinin askerî zaferlerle dolu olduğunu fakat bu zaferlerden sonra toplum hayatını ve toplumun geleceğini etkileyecek önemli düzenlemeler yapılmadığını belirtti ve ancak son dört yılda inkılap yolunda önemli adımlar atıldığını hatırlatarak kendisine ve partisine yeni hizmetler için olanak tanınmasını istedi. Aynı gün parti örgütüne gönderdiği bir genelgede de, milletvekillerinin gerek özel hayatlarında gerekse ekonomiyi ve maliyeyi ilgilendiren çalışmalarında devletin resmî yasalarına bağlı kalmaları, görevlerini kişisel çıkarları uğruna küçük düşürmemeleri ve Meclis görüşmelerine katılmalarının gerektiğini belirtti. İki dereceli yapılan seçimler Eylül başlarında sonuçlandı. CHF, 316 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin yeni dönem çalışmalarına başlamasından önce Cumhuriyet Halk Fırkasının “Büyük Kongre” diye adlandırılan genel kurulunun toplanması gerekli görüldü. 9 Eylül 1923 ’te kurulan parti Sivas Kongresi’ni partinin ilk genel kurulu kabul etmişti ama aradan geçen dört yılda yeni bir genel kurul düzenlenmemişti. Bu nedenle Büyük Kongre’nin 15 Ekim 1927’de yapılmasına karar verildi. Mustafa Kemal’in bir süreden beri bu kongre için hazırlıklar yaptığı, millî mücadele hakkında belgelere dayanan geniş bilgiler vereceği söyleniyordu. Kongre 15 Ekim Cumartesi sabahı yapımı tamamlanmış olan yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi binasında (bugün Cumhuriyet Müzesi) toplandı. Genel başkan olarak açış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, partinin “cumhuriyetçi ve halkçı” yönetim anlayışıyla gelecekte ülkeye yeni saadetler ve onurlar kazandıracığına inandığını belirtti. Arkasından geleceğe yönelik tedbirler üzerinde görüş alışverişinde bulunmadan önce geçmiş dokuz yıldaki olaylar hakkında açıklamalarda bulunup ulusuna hesap vermek istediğini belirtti. Bu nedenle öncelikle gündemdeki maddelerin görüşülüp karara bağlanmasını önerdi. Böylece parti genel sekreteri Saffet Arıkan’ın parti çalışmaları hakkında verdiği bilgilerin ardından parti tüzüğünde öngörülen değişiklikler yapıldı. Değişikliklerin en belirgin özelliği, parti için “Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik ve Laiklik” gibi dört ana ilkenin kabul edilmesiydi. Tüzüğün “Genel Esaslar” bölümünde “Cumhuriyet Halk Fırkası, cemiyetler kanununa göre kurulmuş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi bir siyasi cemiyettir. Fırka, din ve devlet işlerinde dinle dünyayı birbirinden ayırmayı en mühim esaslardan sayar” hükümlerine yer verildi. Böylece 1931 kurultayında sayıları altıya çıkartılacak ilkelerden ilk dördü belirlenmiş oldu.

Gündemdeki konular karara bağlandıktan sonra kürsüye gelen Mustafa Kemal, “Nutuk” (Söylev) olarak adlandırılan konuşmasına başladı. 15 Ekim 1927 sabahı başlayan konuşma 6 gün sonra 20 Ekim Çarşamba günü sona erdi. Toplam 36 saat 31 dakika süren konuşmayı CHF delegeleri yanında silahlı kuvvetler komutanları, üst yönetici devlet görevlileri ve yabancı devletlerin temsilcileri de izledi.

Nutuk, Mustafa Kemal’in kendi tanımlamasıyla “9” yıllık bir dönemin tarihçesidir. Cumhuriyetin ilanından sonra Millî Mücadele dönemi tarihinin yazılabilmesi için o yıllarda kongrelerde ya da cephe gerisinde önemli görevler üstlenmiş kişilerden anılarını yazıp Genelkuruma vermeleri istenmişti. Bu çağrıya yanıt veren az olmuştu ama Mustafa Kemal 1927’de ulusuna hesap vermek isterken bir bakıma bu çağrıya da yerine getiriyordu. *Nutuk*, onun 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkışını hatırlatan sözlerle başlıyorsa da asıl başlangıç Mondros ateşkesindedir ve olaylar 1927 Ekimine kadar getirilmiştir. Mustafa Kemal konuşmasının sonlarında amacının “Millî varlığı sona ermiş sayılan

büyük bir milletin istiklalini nasıl kazandığını, ilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan millî ve muasır bir devletin kurulduğunu” anlatmak olduğunu vurgulamıştı.

Nutuk'ta ele alınan dönem, Kuvayı Milliye (1919-1920), TBMM Hükûmeti (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923) ve Türkiye Cumhuriyeti (29 Ekim 1923 - Ekim 1927) olarak üç evreye ayrılabilir. Millî Mücadele dönemi ile Cumhuriyet'le başlayan inkılap ve çağdaşlaşma hareketlerini bir bütün olarak “bağımsızlık savaşı” olarak nitelendiren Mustafa Kemal'in bu anlayışı *Nutuk*'a da yansımıştır. Ama o, konuşmasının bir anlatım ve söz söyleme becerisi olmaması, için olayların belgelere dayandırılmasına özen göstermişti. Doğudan doğruya metin içinde yer alan belgeler dışında gönderme yapılan ya da metinleri ekte verilen belgelerin sayısı da 299'u bulmaktadır. Nutkun bir başka özelliği de Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 23 Nisan 1920'ye kadar geçen olayların ayrıntılarıyla anlatılmasına karşın ondan sonraki olaylarının Meclis tutanaklarında ya da devlet kurumlarının arşivlerinde yer aldığı düşüncesiyle özetle aktarılmasıdır.

Mustafa Kemal, konuşmasını “en büyük eserim” diye nitelediği Cumhuriyet'i en çok güvendiği Türk gençliğine emanet ettiğini belirten ve her sözcüğü ayrı bir özellik ve önem taşıyan tarihi sesleniş ile bitirmişti. Gençliğin atılganlığını kendi hayatında doya doya yaşamış ve gençleri yakından izlemiş olan Mustafa Kemal onlara olan inancını, daha 1918'de genç gazeteci Ruşen Eşref Ünaydın'a imzalayıp verdiği fotoğrafının altına yazdığı, “Her şeye rağmen muhakkak bir nura doğru koşmaktayız. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletim hakkında beslediğim sonsuz muhabbetim değil, bugünün karanlıkları, ahlaksızlıkları, şarlatanlıkları içinde, sırf vatan ve hakikat sevgisiyle ziya serpmeye ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümündür” sözleriyle belirtmişti.

Cumhuriyet Halk Partisi daha kuruluşunda belirtilen inkılapçı bir kuruluş olarak ilk aşamada düzen değişikliğini sağlayan atılımlara ve bunları koruyup ilerletecek bilgili ve bilinçli vatandaşlar yetiştirmeye öncelik vermişti. Ancak Millî Mücadeleyi de içeren uzun savaş yıllarının getirdiği yıkıntı ve çöküntüyü gidermek için girişilen imar hareketleri, nüfus mübadelesinden kaynaklanan iskân sorunları, demir yollarını da içeren altyapı yatırımları ve yabancıların ellerindeki işletmelerin millîleştirilmesinden kaynaklanan mali sıkıntıya, bütün ülkeleri sarsan 1929 ekonomik krizi de eklenince hükûmete ve dolayısıyla Cumhurbaşkanına yöneltilen eleştiriler artmaya başladı. Bu ortamda en iyi çözümün CHF karşısında yer alacak bir muhalefet partisinin kurulması olacağını düşünen Mustafa Kemal, güvendiği arkadaşı Fethi Okyar'dan bu görevi üstlenmesini istedi. Aynı zamanda çok partili hayatı sürekli kılabilmek için partiler arası ilişkilerin belli kurallara bağlanmasını da yararlı gördü. Bu amaçla Fethi Okyar'la mektup teatisi yoluyla bir tür anlaşmaya varıldı. 1930 Ağustosunda Yalova'da yapılan görüşmeler sonunda Okyar'ın, “tam ve gerçek cumhuriyetçi ve bütün anlamı ile laik, ancak Cumhuriyet Halk Partisinin maliye, ekonomi ve iç siyasetinin birçok noktasına karşı olan bir parti” kurmak istediğine ilişkin mektubuna cevap veren Mustafa Kemal, yeni partinin “laik Cumhuriyet esaslarına bağlı kalmak” şartıyla her türlü faaliyette bulunabileceği cevabını verdi. Böylece Fethi Okyar'ın başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası adını taşıyan yeni parti kuruldu (12 Ağustos 1930). Mustafa Kemal, muhalefet partisine güven vermek için yakın arkadaşlarından bazıları ile kız kardeşi Makbule Atadan'ın da partide görev almalarını istedi. Serbest Cumhuriyet Partisi'nin kurulması siyasi hayatta yeni bir dönemin başlangıcı sayıldığından, kısa sürede “Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi” ile “Ahali Cumhuriyet Partisi” adıyla iki parti daha kuruldu.

Serbest Cumhuriyet Partisi umulmadık bir hızla yurt düzeyinde örgütlenmeye başladı. Ekonomide serbestlik ilkesini kabul ettiği için de devlet harcamalarında kısıtlamaya gidilmesini, giderleri karşılayabilmek için tek bir kuşağa ağır vergiler yükletilmesinin doğru olmadığını savunarak yatırımlara ve özellikle demir yolu yapımlarına karşı tavrı aldı. Bu

yüzden Okyar ile ülkeyi demir ağlarla örmeyi çok önemli gören Başbakan İnönü arasında başlayan tartışma belediye seçimleri nedeniyle daha da kızıştı. İzmir’de Fethi Okyar’ın da katıldığı mitingte iki parti taraftarları arasında çatışma aşamasına gelindi ve yer yer laikliğe aykırı sesler de yükseldi. Yapılan yerel seçimlerde Serbest Fırka kendisinden beklenilmeyen bir başarı gösterdi. TBMM açıldığında Serbest Fırka’nın seçimlerde yolsuzluk yapıldığına ilişkin olarak verdiği gensoru önergesi anlaşmazlığı daha da derinleştirdi. Parti mücadelelerini önlemek isteyen Mustafa Kemal, önce CHF’nin başına geçerek kendi başkanlığında bir hükûmet kurmayı düşündü fakat daha sonra bundan vaz geçerek partiler arası millî bir blok, bir işbirliği kurulmasını istedi. Ancak Okyar, Mustafa Kemal karşısında yer almak istemediği, CHF de millî bir blok kurmadan yana olmadığı için bu önerilerden olumlu sonuç alınamadı. Sonunda Serbest Cumhuriyet Partisi yöneticileri partilerini kapatma kararı aldılar (17 Kasım 1930). Bunun arkasından öteki iki partinin de kapatılmasıyla yeniden tek partili düzene dönüldü. Bu olumsuzluklar yüzünden Mustafa Kemal çok partili hayata geçmek için yeni bir girişimde bulunmadı.

Laiklik karşıtı hareket çok geçmeden bu kez Menemen’de ortaya çıktı. Nakşibendi tarikatından olup mehdiliğini ilan etmiş olan Derviş Mehmed birkaç arkadaşıyla 23 Aralık 1930 sabahı Menemen’e gelerek camideki Sancak-ı Şerif’i çıkartmış ve halife ordusunun yakında geleceğini öne sürerek halkı sancak altında toplanmaya çağırmıştı. Bunun üzerine öğretmen kökenli asteğmen Kubilay emrine verilen bir müfreze ile olayı bastırmaya gönderilmişti. Fakat Derviş Mehmed ve yanındakiler Kubilay’ı olay yerine koşan iki mahalle bekçisini de şehit etmişlerdi. Bu olaydan büyük üzüntü duyan Mustafa Kemal orduya başsağlığı dilerken olayı, “Bütün cumhuriyetçiler ve vatanseverler için utanılacak bir durum” olarak niteledi. Suçlular askerî mahkemede yargılanarak idama mahkûm edildiler. Bu gerici olayında hayatlarını yitiren Kubilay ve iki bekçi anısına yaptırılan anıt 24 Aralık 1934’de açıldı.

Serbest Fırka’nın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal Cumhuriyet Halk Partisi içinde demokratik bir hava oluşturmaya ve Serbest Fırka’nın bıraktığı muhayefet boşluğunu gidermek için CHF’li olmayanların da milletvekili olarak TBMM’ne girmelerini sağlamaya yöneldi. Bu amaçla CHP 1931 seçimlerinde 22 seçim çevresinde aday göstermedi ve böylece Meclise bağımsız 20 milletvekili girdi. 1935 seçimlerinde de aynı yöntem uygulandı. Bu kez bağımsız milletvekilleri yanında Müslüman olmayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından da 4 milletvekili seçildi. Üstelik seçme ve seçilme halkına kavuşan kadınlar da mecliste 18 milletvekili ile temsil edildiler.

Mustafa Kemal son gelişmeler ve özellikle dünyadaki ekonomik bunalımın ülkedeki etkilerini yakından izlemek amacıyla yanına bakanlıkların temsilcilerini de alarak büyük bir yurt gezisine çıktı. 1930 Kasımından 1931 Martına kadar süren gezi boyunca uğranılan her yerde genellikle işsizlikten işyerlerinin kapanmasından şikâyet edildi. Yanındaki uzmanlarla yaptığı değerlendirme sonucunda bu durumda devleti ekonomik hayatta daha etkili olmanın kaçınılmaz olduğuna karar verildi. Bu da “devletçilik” denen ilkenin kabul edilmesi demektir. Bu nedenle gezi sırasında katıldığı Cumhuriyet Halk Partisi İzmir kongresinde verdiği kararı, “Partimizin izlediği program bir istikametten tamamen demokratik, halkçı bir program olmakla birlikte iktisadi nokta- i nazardan devletçidir” diyerek açıkladı. Ankara’ya döndükten sonra hükûmetle yaptığı görüşmeler sonunda öncelikle devlet harcamalarında tasarrufa gidilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal parti grup başkanlığına yazdığı mektupta hükûmetin güven tazelemesi için seçimlere gidilmesini önerdi. Meclisin 5 Mart 1931 günkü oturumunda önce tasarrufa öncülük etmek için 500 lira olan milletvekili maaşları 350 liraya indirildi ve arkasından oybirliği ile seçim kararı alındı. Bu nedenle parti genel başkanı olarak yayımladığı seçim bildirisinde, “Bugün yeniden millete hatırlatmayı faydalı gördüğüm noktalar şunlardır: Cumhuriyet Halk Partisinin Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçı vasıfları onun değişmeyen bâriz mahiyetidir” diyerek 1927 kurultayında kabul edilen dört ilkeye devletçilik ve inkılapçılığın da ekleneceğini açıkladı.

İki dereceli yapıldığı için 8 Nisan'da başlayan seçimler ayın 24'ünde tamamlandı. Ankara milletvekilliğini koruyan Mustafa Kemal meclisin 5 Mayıs toplantısında da üçüncü kez Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyet Halk Partisinin üçüncü büyük kurultayında da (10-17 Mayıs 1931) parti programı yeniden düzenlendi. Devletin esas nizamı olarak, "Türkiye milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı bir cumhuriyettir" denildi. Ardından bu ilkelerin tanımları yapıldı. Söz konusu ilkeler ve tanımları 1935 kurultayında sadeleştirilerek şöyle tanımlandı: **Cumhuriyetçilik:** Parti millet hâkimiyeti ülküsünü en iyi ve en sağlam temsil eden ve uygulayan devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle Cumhuriyeti her türlü tehlikeye karşı bütün vasıtalarla korur. **Milliyetçilik:** Parti ilerleme ve gelişme yolunda ve milletlerarası temas ve ilişkilerde Türk toplumunun çağdaş milletlerle yan yana yürümekle beraber kendine mahsus özellikleri ve başlı başına bağımsız hüviyetini korumayı esas alır. **Halkçılık:** İrade ve hâkimiyet kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin devletin vatandaşa vatandaşın devlete karşı olan vazife ve mükellefiyetlerini tamamıyla yerine getirmek için kullanılması, partinin başlıca prensiplerindendir...Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan karşıt değil, fakat bireysel ve sosyal hayat için işbölümü bakımından türlü hizmetlere ayrılmış bir topluluk saymak esas prensiplerimizdendir. **Devletçilik:** Özel faaliyet ve çalışma esas olmakla beraber en kısa zamanda milletimizi refaha ve yurdu bayındırlığa kavuşturabilmek için yüksek menfaatlerin gerektirdiği işlere ve ekonomik alanda devleti fiilî surette ilgilendirmek başlıca esaslardandır. Devlet doğrudan doğruya ekonomik girişimlerde bulunmakla beraber özel teşebbüslere de imkân tanır; yapılmakta olan işleri düzenler ve kontrol eder. Devletin doğrudan doğruya hangi ekonomik teşebbüslerde bulunacağını ancak millî yüksek menfaatler gösterir. Bu lüzum üzerine devletin doğrudan doğruya kendi yapmaya karar verdiği iş eğer özel bir girişimci elinde bulunuyorsa onun alınması ancak özel bir kanun çıkarmaya bağlıdır. **Laiklik:** Parti bütün kanunların, tüzük ve usullerin yapılışında ve toplanışında en son bilim ve teknik esaslar ile yüzyılın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan parti, dini dünya ve devlet işleriyle siyasetten ayrı tutmayı milletimizin çağdaş uygarlık yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar. **İnkılapçılık:** Parti devlet yönetiminde tedbir almak için kademeli ve evrimci prensiple kendini bağlı tutmaz. Milletimizin sayısız özverilerle başarmış olduğu inkılaplardan doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak parti için esastır.

Söz konusu 6 ilke ve onların tanımları partinin 1935 kurultayında anlatımı sadeleştirilerek aynen kabul edildi. Bu kavramlar Cumhuriyet Halk Partisinin programı dışındaki yayınlarda da "Kemalizm" olarak nitelendirildi. Tekin Alp ve Şeref Aykut 1936'da basılan kitaplarına "Kemalizm" adını koydular. Peyami Safa da "Türk İnkılabına Bakışlar" adlı eserinde (1938) inkılabı "Kemalist hareket" olarak değerlendirdi. Cumhuriyet Türkiyesini tanıtmak için çıkartılan özel dergiye de "La Turquie Kemalist" adı verildi. Dışişleri bakanlığınca yabancı dillerde çıkartılan "Fotoğraflarla Türkiye" albümünde "Kemalizm'in cihanı telakki (anlayış) tarzı Avrupa'dır, fakat temeli Türktür" denilerek bunun kültür içerikli bir atılım olduğu vurgulandı. Gerçekten de Mustafa Kemal giriştiği devrimi asla bir dogma ya da bir doktrin olarak görmedi, bir devrim partisinin öncelikle doktrininin belirlenmesi gerektiğine ilişkin telkinleri de "O zaman donar kalırız" diye kabul etmedi. Atatürk'ün öncülüğünü yaptığı devrimin "Kemalizm" olarak anılması, Atatürk'ten sonra da İsmet İnönü ve Celal Bayar tarafından kullanıldı. Birçok Türk ve yabancı araştırmacı Kemalizm ya da Atatürkçülüğün yenileşmeyi, çağdaşlaşmayı öngören bir ideoloji olduğunda birleşmektedir. Ancak tanımlamalardaki ayrılıklar kadar ona yüklenen içerik yönünden birbirinden farklı değerlendirmelerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Atatürk devrimleri sempozyumunda bir bildiri sunan Gastone Manacorda, Kemalizm'i "Düşünce toplamı olarak bir sanayileşme ve modernleşme ideolojisi, aynı zamanda bir takım eylemler ve sonuçlar bütünü olarak geri kalmışlıktan kurtulma yolunda yapılmış ilk somut denemelerden biri" olarak nitelerken Polonyalı Prof. Jerzy Wiatr onu "Bir gelişme ve özgürlük ideolojisi" kabul etmekte, Paul Dumont ise Kemalizmi, "Köleleştirilmiş ve sömürgeleştirilmiş ülkeler için bir

model" saymaktadır. M. Duverger'ye gelince, demokrasi'ye geçişte en uygun ideoloji olarak gördüğü Kemalizm'i n aynı zamanda Marksizmin karşısına dikilen ikinci bir seçenek diye değerlendiriyor. Son yıllarda Faroz Ahmad Kemalizm'i İttihatçılık'tan başlayan bir çizgide incelemekte, F. Georgeon ile İ. Gökalp ise ortak eserlerinde Kemalizm'i İslam Dünyası açısından ele almışlardı. Sonuç olarak Kemalizm Atatürkçülük'le eş anlamlı ya da biraz farklı olarak günümüzde de kullanılmaktadır (Ayrıntı: Turan, Atatürkçülük / Kemalizm).

CHP'nin kabul ettiği 6 İlke, 5 Şubat 1937'deki Anayasa değişikliğinde 2 madde kapsamına alındı ancak 1961 Anayasasında metinden çıkartıldı.

Mustafa Kemal Devrim'i kökten bir değişim kabul ettiği için Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yapıldığı gibi eski yasa ve kurumların yanına yenilerini ekleme gibi bir uygulamayı öngörmüyordu. Bu nedenle Ankara Hukuk mektebinin açılışında (5 Kasım 1925), girişilen inkılap hareketlerinin "ihtilal" anlamından çok daha geniş bir değişiklik ifade ettiğini ısrarla vurguladı. Önceden düşünülmediği hâlde kendi içinde bir sraya konulan ve uygun ortam bulunduğu birer birer gerçekleştirilen yenileşmeler bir bütünlük aldığı da onu kendisine mal etmeyip "Genel Türk İnkılabı" olarak niteledi. Cumhuriyet Halk Partisinin 9 Mayıs 1935'te toplanan kurultayını açarken bunu, "Uçurum kenarında yıkık bir ülke. Türü düşmanlarla kanlı boğuşmalar. Yıllarca süren savaş. Ondandır içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet... Ve bunları başarmak için aralıksız devrimler... İşte Türk genel devriminin kısa bir deyimi" olarak dile getirdi. Ayrıca, "Türk demokrasisi Fransa ihtilalinin açtığı yolu izlemiş, ancak kendine özgü belirleyici nitelikte gelişmiştir" açıklamasıyla da öncüsü olduğu devrimin taklit bir girişim olmadığını vurguladı.

Devrim aşamalarında dikkati çeken en büyük özellik Mustafa Kemal'in girişimde bulunmak için en uygun zamanı seçmedeki sezgi gücü ve değerlendirmesidir. Tasarladıklarını yakın çevresine bile açmayıp kendi ifadesiyle "bir sır olarak" saklamıştır. Fakat laiklik ve kadınlara tanınacak haklar gibi önemli ve çok yönlü düzenlemeleri aşamalı olarak zamana yaymayı tercih etmiştir. Uygulamaya geçmeden önce yakın çevresiyle görüş birliği sağlamak istediği, arkasından basına gereken ölçüde açıklamalar yaparak gelecek tepkileri değerlendirmeye çalıştığı ve gerektiğinde ülkenin durumunu yakından görmek ve halkın nabzını yoklamak için yurt gezilerine çıktığı görülmektedir. Şapka giyilmesini zorunlu kılmadan önce başına bir Panama şapka giyerek Kastamonu ve İnebolu gezisine çıkması, yeni Türk alfabesinin komisyonca belirlenmesinin ardından Trakya'da ve Anadolu'da kara tahta başına geçip bu harfleri öğretmeye çalışması bu tutumunun somut kanıtlarıdır.

Türk kurtuluş hareketi başından beri "millici" bir hareket olarak tanınmıştı. Bu nedenle millî devletin kuruluşuyla birlikte başlayan devrimin ana kavramı da millet ve milliyetçilik oldu. Ancak bu kavramlarda ırkçılığa kaçan değişik ve çelişik yorumlara gidilmemesi için bunlar tanımları yapılarak Cumhuriyet Halk Partisi tüzüğüne alındı. Mustafa Kemal yeni kuşakların okuyacakları ders kitabı olarak hazırlanan Medeni Bilgiler'de de bu kavramlar üzerinde önemle durdu. Kendisinin yazdığı Millet bölümünde önce "Millet, dil, kültür ve mefkûre (ülkü) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasi ve içtimai bir heyettir" diye genel bir tanım vermiş, ama hemen arkasından "Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" diye Anadolu tarihinin derinliğinden gelen özel bir tanım yapmıştı. Dil - Kültür - Ülkü gibi üç ayağa dayandırılan bu tanımlar Mustafa Kemal'in millet kavramına tamamıyla kültürel bir içerik verdiğini göstermektedir. Onun milliyetçilik anlayışı da bu yönde olup temel düşüncüyü ferde, insana verilen değer oluşturur. Milliyetçilikte gözetildiği ilk amaç, millî mücadelenin sloganlarından "istiklal-i tam" ın gerçekleştirilerek her alanda tam bağımsızlığı sağlamaktır. Bunun sınırlarını da "Tam bağımsızlık demek, şüphesiz siyaset, maliye, iktisat, adalet, askerlik, kültür gibi her alanda tam bağımsızlık ve özgürlük demektir" diyerek çok geniş biçimde belirtmişti. Onun

milliyetçilik anlayışında ırkçılık, Panturanizm, Panislamizm ve ümmetçilik gibi aşırı akımların yeri yoktur. “Biz, böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize yaptıkları baskıları artırmaktansa, tabii sınıra, yasal sınıra çekilelim, haddimizi bilelim” diyerek geçmişte bu konuda yapılan hataları ve onların doğurduğu sıkıntıları hatırlatmıştı. Bu nedenlerle 1931’de Cumhuriyet Türkiyesinin izlemesi gereken siyaseti, “Yurtta sulh cihanda sulh için çalışıyoruz” diye formüle etti. Ondan sonra da 10. yıl nutkunda Türk inkılabında gözetilen amacın üç yönünü şöyle açıkladı:

“Yurdumuzu dünyanın en mamur ve medeni memleketler seviyesine çıkaracağız.”

“Milletimizi en geniş refah vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız.”

“Millî kültürümüzü muasır’medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.”

Bu sıralama onun vatani, milleti ve kültürü içeren çok boyutlu bir amaç gözettiğini göstermektedir. Daha 1923’te verdiği bir demeçte memleketin asri, medeni ve yepyeni olması gerektiğini belirterek “Bizim için bu, hayat davasıdır” demiş ve Türk düşüncesine “asrileşme, muasırlaşma” diye giren çağdaşlaşma kavramına kültürel bir nitelik vermişti. Birey ve toplum çağdaşlaşmadıkça kültürün ve devletin çağdaşlaşmasına olanak bulunmadığından Türk devriminin amacını salt çağdaşlaşma diye özetlemek doğru olmasa gerekir. Bu nedenle Mustafa Kemal öncelikle çağdaş bireyin, vatandaşın yetişmesi için önceliği ve ağırlığı eğitim öğretime ve kültüre verdi. Bu inançla millî mücadele sürerken 1921 Temmuzunda toplanan Maarif Kongresi’nde silahıyla savaşmak zorunda bırakılan Türk milletinin bundan böyle beyniyle savaşmak durumunda olduğunu, bunun için de eski dönemin hurafelerinden ve yaradılıştan gelen niteliklerimizle hiç te ilişkisi olmayan yabancı düşüncelerden, Batı’dan ve Doğu’dan gelebilen bütün etkilerden tamamıyla uzak, ulusal yapı ve tarihimizle ilgili bir eğitim ve kültür politikası izlenmesinin zorunlu olduğunu belirtmişti. Yine o dönemde not defterine, “Milletin siyasi ve içtimai hayatında, fikri terbiyesinde her türlü dış tesirlere karşı koyacak bir dayanıklılık sağlanabilmesi için ilmi ve fenni kılavuz edineceğiz. Mektep, ilim ve fen sayesinde Türk milleti, Türk sanatı, Türk edebiyatı bütün güzelliğiyle kendini gösterecektir. Türk tarihinin ahlâkı da ilgilendiren biçimde öğretilmesi mektepte olacaktır” diye yazmıştı.

Eğitim ve öğretimde gözetilecek ilk amaç her türlü gelişmeyi yenilenmeyi engelleyen cehaleti gidermek olacaktır. 1922 Martında meclisin yeni toplantı yılını açış konuşmasında, bunun içeriğini “Bütün köylülere okuma yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıyacak kadar coğrafya, tarih, din ve ahlâk bilgisi vermek, dört işlemi öğretmek maarif programımızın ilk amacıdır” diye özetledi. 1924 Eylül’ünde Samsun’da öğretmenlere seslenirken, “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir” diyerek eğitim öğretimin çağdaş bilim ve tekniklerin verilerine dayanmasının şart olduğunu belirtti.

Ancak bunu gerçekleştirmek, okuma yazmayı kolaylaştıracak ve yaygınlaştıracak kolay bir alfabe ile mümkün olabilirdi. Ayrıca yazı ve konuşma dilleri arasındaki ayrılığı giderip Türkçeyi ulusal olduğu kadar bir bilim ve kültür dili düzeyinde geliştirmek te gerekliydi. Bu değişiklik Türk devriminin en büyük dönüşümü olacaktır. Arap alfabesine dayalı Osmanlı harflerinin okuma yazmada yarattığı güçlükler XIX. yüzyıl ortalarında anlaşılmalı ve alfabenin ıslahı için sesli harflerin artırılmasından başlayarak Latinceye dayalı yeni bir alfabeyle geçilmesini öneren değişik görüşler öne sürülmüştü. Bu tartışmalar arasında büyüyen Mutafa Kemal, Birinci Dünya savaşı yıllarında Fransız alfabesiyle Türkçe mektuplar yazmaya başlamıştı. Aslında alfabe değişikliği İngiltere, Fransa ve Rusya’da gerçekleştirilen devrimlerde

hiçbir lider tarafından ele alınmamıştı. 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresinde harflerin değiştirilmesi için verilen bir önerge başkanlıkça oya bile konulmamıştı. Ancak 28 Ekim 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında 13.648.270 olan ülke nüfusunun '7' ve daha yukarı yaşta olanlarında okuma yazma oranının % 10,6 olduğu, kadınlarda bunun % 4,6'ya düştüğü saptanmıştı. Bu durum bir alfabe değişikliğini artık kaçınılmaz kılmıştı. Bunun için izlenecek yöntemler tartışılırken Mustafa Kemal, "İki sistem var. Biri malûm, Büyük Fransız İhtilalindeki biçim. Rejimler değişecek, ihtilallere karşı ihtilaller yapılacak. Sağ solu tepeler, sol sağı süpürürken bir de bakılacak ki bir buçuk yüzyıllık zaman geçmiş. Bu milletin damarlarında o kadar bol kan ve önünde o kadar geniş zaman var mı?" sözleriyle değişikliğin kısa sürede tamamlanması gerektiğini belirtmişti. Devrim için halkoylamasına başvurulması istekleri karşısında da, "% 80'ine okuma yazma öğretilmemiş bir memlekette devrimler halkoylaması ile olmaz" yanıtını vermişti.

Arap kökenli alfabeden kaynaklanan okuma, yazma ve bilgi edinme zorluklarını yaşayan Mustafa Kemal daha 1908'de Bulgar Türkologu İvan Malinov'a bir alfabe değişikliğinden yana olduğunu söylemişti. Erzurum'da M. Müfit Kansu'ya geleceğe yönelik girişimlerini yazdırırken de 5. sıraya "Latin harflerinin kabulü" nü yazdırmıştı. Ama her atılım için uygun zamanı beklediğinden İzmit basın konferansında Latin harflerinin kabul edilmesi önerisine "Henüz bu hususta kimseye söz veremem. Daha beklemeye mecburum" yanıtını vermişti. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un 8 Ocak 1928 günü Ankara Türk Ocağı'nda Türk harfleri konusunda bir konferans vermesi bu sorunun yakında gündeme geleceğini göstermişti.

Ancak alfabe, dili şekle dönüştüren bir araç, bir simge olduğu için uygulamaya başlarken yazı ve dil sorunlarının birlikte ele alınması gerekli görüldü. Bu nedenle Türkçenin yapısına uygun bir alfabenin saptanabilmesi amacıyla oluşturulan 9 kişilik komisyona, "Alfabe Komisyonu" ve "Dil Encümeni" diye 2 ayrı ad verildi. Mustafa Kemal Dolmabahçe Sarayında sürdürülen çalışmaları yakından izledi. Bu arada uzman İbrahim Necmi Dilmen'den kabul edilen yeni harfleri de öğrendi ve 4/5 Ağustosta Başbakan İnönü'ye yazdığı mektupta bu harfleri kullandı. 9 /10 Ağustos akşamı Sarayburnu'nda düzenlenen konserde de "Güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim güzel, ahenkli, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir" diye bu değişikliğin gerçekleştirileceğini belirtti. Komisyonun bazı üyeleri bu değişikliğin ancak üç- beş hatta yedi yılda tamamlanabileceğini öne sürünce de onlara "Ya üç ayda yaparız, ya da hiçbir zaman!" diye yanıt verdi. Çalışmalar bitince halkın tepkisini ölçmek ve yeni harflerin kısa bir sürede öğrenilebileceğini göstermek için bir yurt gezisine çıktı. Tekirdağ, Çanakkale, Amasya, Sivas, Kayseri ve Ankara'yı kapsayan gezi boyunca yazı tahtasının başına geçerek vatandaşlara yeni alfabeyi tanıtmaya çalıştı. Onun isteğiyle yeni harfleri müzik yoluyla halka sevdirmek amacıyla "Harfler Marşı" adı verilen bir marş ta bestelendi. 1 Kasım'da Meclisin yeni çalışma yılını açış konuşmasında, "toplumsal kalkınmada temel taşı" olarak nitelediği yeni Türk alfabesinin kabul edilmesiyle elde edilecek sonuçlara işaret etti. Meclisin o günkü ikinci oturumunda da Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarı ele alındı ve oy birliği ile kabul edilerek yasalaştı. "Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanun" adını taşıyan yasanın birinci maddesi "Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve ilişik cetvelde gösterilen harfler Türk Harfleri adı ve hukuku ile kabul edilmiştir" hükmünü içermektedir. Ancak sorunun önemi göz önüne alınarak bütün yazışmaların yeni harflerle yapılabilmesi için on dokuz aya kadar varan üç aşamalı bir geçiş süresi kabul edildi.

Alfabe değişikliği yurt içinde olduğu kadar yurt dışında bir "kültürel devrim" olarak nitelendi ve büyük yankılar uyandırdı. Yasanın kabulünden sonra yurt çapında uygulamaya geçildi. Mustafa Kemal de Çankaya köşkü çalışanlarına

yeni harfleri öğretmede görev aldı. Ama yepyeni bir alfabenin yalnız örgün eğitim öğretim yoluyla yaygınlaştırılması imkânsızdı. Hangi yaş grubundan ve kesimden olursa olsun Türk vatandaşlarına kısa sürede yeni alfabeyi öğretmek iyi hazırlanmış bir programa, buna uygun bir örgütlenmeye ve bunları gerçekleştirecek özverili bir kadroya bağlıydı. Bu çok yönlü sorunu çözmek için Maarif Bakanlığının uygulayacağı “Millet Mektepleri” adı verilen program hazırlandı. Başbakan İsmet İnönü 1 Kasım’da böyle bir uygulamaya geçileceğini açıkladı. Hükûmetin hazırladığı kararname 24 Kasım’da yürürlüğe kondu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal kendisine önerilen “Başöğretmen” sanını kabul etti. Millet Mekteplerindeki dersler öğretmenler tarafından verilecek ve 2 ya da 4 aylık kurslar hâlinde yürütülecekti. İlköğretime kaydolma yaşını aşmış vatandaşların kurslara devamları zorunlu kılındı. Böylece 1 Ocak 1929’da öğretime başlayan Millet Mektepleri için ilk yıl 20.487 derslik açıldı ve bunlara katılan 1.075.500 kişinin büyük çoğunluğuna okuma yazma öğretilti. Derslik sayısı azaltılarak 1936’ya kadar sürdürülen bu kurslara devam edenlerin sayısı 2,5 milyonu bulmuştu.

Yeni Türk Alfabesini hazırlayan komisyonun üye sayısı daha da artırılarak” Dil Encümeni adıyla” Maarif Bakanlığına bağlandı. Bu, sıranın dil sorununu da içeren kültür alanına kaydığının göstergesiydi. Gerçekten de 1930’lu yıllar Mustafa Kemal’in kültür sorunlarını ön plana aldığı bir dönem oldu. Ziya Gökalp’in “hars” karşılığını verdiği kültürü birey ve toplum hayatının her yönünü içeren ya da etkileyen çok kapsamlı kavram olarak kabul eden Atatürk onu, “Okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden anlam çıkarmak, uyarı almak, düşünmek, zekâyı eğitmektir” diye tanımlıyor ve onu insan olmanın ve insanlığın ana unsurlarından biri sayıyordu. İnsanı kültür taşıyan bir varlık olarak görüyor ve onu kalıtım (miras) yoluyla kuşaktan kuşağa geçen bir kalıp değil, gelecek kuşaklara aktarılması gereken, yeni kuşakların da ancak yaşayarak elde edebilecekleri bir değerler topluluğu kabul ediyordu. Kültür ile medeniyet arasında bir ayırım yapmanın güç ve gereksiz olduğuna işaretlerle evrensel uygarlığı ona katkıda bulunan bütün insanlığın malı sayıyordu. Her toplumda geçmişten gelen bir ulusal kültürün var olduğunu ancak bunun işlenerek geliştirilmesi gerektiğini yani kültürel bir devrimi savunuyordu. Ona göre ulusların varlıklarını koruyabilmeleri için köklerini alacakları bir kültürlerinin bulunması gerekirdi. Bu inançla en büyük eseri saydığı ve fazilettir diye nitelediği “Cumhuriyet’in temeli kültürdür” diyordu. Ancak dondurulmuş bir kalıp olmayan ulusal kültürün çağın verilerine ve ihtiyaçlarına göre işlenip geliştirilmesi gerektiğine de inanıyordu. Bu düşünceyle 1923’te, “En ciddi emelim Türkiye’nin kendi millî kültürü ile uygun düştüğü derecede Batı medeniyetinden ve bilimsel ve ticari ilerlemesinden faydalanmasıdır. Türkiye uygarlıkta en kıymetli olanları kabul ederek kendi eski kültürünü mükemmelleştirme konusunda serbest olacak” demişti.

Mustafa Kemal kültür sorunlarını ele alırken önceliği tarihe ve dile verdi. Onu öteki devrimcilerden ayıran özelliklerin başında da tarihten çok geniş ölçüde yararlanması, tarih çalışmalarının bilimsel yöntemlerle yürütülmesine önem vermesi, Türkçeyi bir bilim ve kültür dili düzeyine getirmek için özerk bir kurum oluşturması, tarih ve dil çalışmalarını günlük yaşamının bir uğraşı durumuna getirmesidir.

Geçmiş hakkında bilgi edinme, olmuş olanlardan yararlanma, gelecek için öngöründe bulunma olanağı veren ve milliyetçi duyguları güçlendiren tarih, bireysel ve toplumsal kimliğin oluşmasını sağlayan bir süreç olarak ta Aydınlanma akımının ana yönelişlerinden biri kabul edilmişti. Mustafa Kemal öğrencilik yıllarında tarihe büyük merak sarmış, bu alanda pek çok kitap okumuş, not defterlerinde bunlara ait değerlendirmeler yazmış, katıldığı savaşların tarihçelerini kaleme almıştı. Ama bu arada Avrupalıların Türkleri yalnızca askerlikten anlayan medeniyetten yoksun bir kavim saydıklarını görmüştü. Bu nedenle Cumhuriyetin ilanından önce bir yabancı gazeteye verdiği demeçte Türklerin aşağı bir toplum olarak tanıtılmasından şikâyet etmişti. Bu yüzden kendisine onursal profesörlük sunan İstanbul Edebiyat Medresesi (fakültesi) heyetine “Bundan böyle tarihçilerle çok konuşacağız” demişti. Batılıların Türkler

hakkındaki görüşlerinin yanlışlığı ancak tarih araştırmaları ile ortaya çıkarılabildi. Çünkü Türklerin İslamiyeti kabullerinden sonra Orta Asya geçmişleriyle olan bağ koparılmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar orada kurulan Türk devletlerin adları bile unutulmuştu. Mustafa Kemal'in deyimiyile tarih boyunca medeni olan Trklğn geçmişi tarih çalışmalarıyla ortaya ıkartılabildi. Böylece Türk vatandaşlarına da bir zgven verilebilirdi. İşte bu gereklerle 23 Nisan 1930'da toplanan Türk Ocakları kurultayında "Tarih Heyeti" adıyla bir kurul oluşturuldu. Kurul ilk aşamada "Türk Tarihinin Ana Hatları" adı verilen bir kitap hazırladı. Ancak çok geçmeden çalışmaların belirli bir program çerçevesinde sürdürülebilmesi için ona bağımsız bir kimlik ve tüzel kişilik verilmesinin gerektiği anlaşıldı. Türk Ocakları fesih kararı alıp Cumhuriyet Halk Partisine katılınca Mustafa Kemal'in önerisiyle 15 Nisan 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adı verilen dernek kuruldu. Atatürk'ün koruyucu başkanlığını kabul ettiği derneğin amacı, "Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi toplama ve çalışmalarının sonuçlarını her türlü yolla yaymaya çalışma" olarak saptandı. Daha sonra çalışma alanı "Türk ve Türkiye tarihi" olarak genişletildi, 1935 kurultayında da derneğin adı Türk Tarih Kurumu olarak değiştirildi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal 1931 Ağustosunda dernek başkanlığına gönderdiği yazıda şöyle ifade etmektedir; "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır. Siz buna razı mısınız" diyerek çalışmaların bilimsel yöntemlerle ve gerçeklere bağlı kalınarak sürdürülmesinin önemini hatırlattı. Kendisi de çalışmalara katılarak ders kitabı olarak hazırlanan 4 ciltlik "Tarih" kitaplarının bazı bölümlerini yazdı. Bu alışmalarda Türk tarihinin uzun geçmişinin ortaya çıkartılmasına öncelik verildi. Bir bakıma Tarihle bütünleşme demek olan bu sürede bir tarih tezi de öne sürüldü. Bu tez, Türk medeniyetinin tarihin en eski medeniyetlerinden biri olduğu ve medeniyetin kökeninin Orta Asya'da bulunduğu varsayımlarına dayanıyordu. Araştırmalar bunu tamamıyla doğrulama da bu çalışmalarla Türk tarihinin unutulmuş evreleri kısmen de olsa aydınlatıldı.

Dil sorununa gelince, Aydınlanma döneminde bireye evrenin sırlarını ve karşılaştığı olayları zezebilmek için öncelikle aklını kullanma becerisini öğretmenin ve onu bilgiyle donatmanın gerekli olduğu anlaşılmıştı. Bilgiyi ğrenmenin ve öğretmenin en doğal aracı da dil olduğundan toplumda ortak, sözcükler yönünden zengin ama herkesin kolayca algılayacağı yalın bir dil oluşturmaya çalışılmıştı. Almanya, Macaristan ve Norveç ulusal bir dil oluşturarak bu akımın öncüleri olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğuna gelince, Tanzimat döneminde Avrupa'daki örneklerinden esinlenerek her derecede okullar açıldığında, Osmanlıca denen yazı dilinin Batıda gelişen bilimsel ve kültürel kavram ve terimleri karşılamaya yetmediği görülmüştü. Bu nedenle bir yandan ağdalı dili sadeleştirme, öte yandan da yabancı kökenli kavram ve terimlere karşılık bulma gereği duyulmuştu. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra "Genç Kalemler" ve benzeri dergiler etrafında toplanan yazarlar işte bu çaba içine girmişlerdi. Dil tartışmalarının srdğu ortam içinde yaşayan Mustafa Kemal'in 16 Mart 1916'da hatıra defterine, "Yemekten evvel Emin Bey'in (Yurdakul) Türkçe şiirleri ile Fikret'in Rübâb-ı şikeste'sinden bazı parçaları okuyarak bazı mukayese yapmak istedim. İki de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat var" diye bir vurgulama yapması, onun dilin Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılması gerektiğine inandiğını göstermektedir.

Maarif Vekâletine bağlı olarak alışan Dil Encümeni öncelikle bir Yazım Kılavuzu ile bir "Türk Söz Kitabı" (sözlük) hazırlamaya başladı. Ancak yeler arasındaki gr ayrılıkları nedeniyle çalışmalar istenen düzeyde olmadı. Bu sırada Sadri Maksudi Arsal "Türk Dili için" adını verdiği kitabı için Mustafa Kemal'den bir sunuş yazmasını dilediğinde o, dil çalışmalarının amacını ve uygulanacak yöntemi belirleyen şu tümceleri yazdı: "Millî duygu ile dil arasında bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî duygunun gelişmesinde başlıca mildir. Türk dili dillerin en zenginlerinden

biridir; yeter ki bu dil şuurla işlensin.”

“Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.”

Bu gelişmeler olurken Dil Encümenin önerdikleri Türkçe sözcüklerden bazıları uydurma olarak suçlandı, tartışmalar TBMM'ye de yansınca Encümene ayrılan ödenek büyük ölçüde indirildi. Bu durum dil çalışmalarını politikacıların etkili olabileceği bir kuruluşa bağlı olarak yürütmenin doğru olmadığını gösterdi. Bu noktada ya bağımsız çalışacak özerk bir örgüt oluşturmak ya da bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir Dil Akademisi kurmak gibi iki seçenek vardı. S.M. Arsal da kitabında Akademi'yi savunuyordu. Ancak dil akademileri genellikle işlenerek zenginleşmiş ve kuralları saptanmış olan dilleri koruma amacıyla kurulmuşlardır. Bu nedenle Mustafa Kemal 1931'de kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Tarih Kurumu) çalışmalarından alınan olumlu sonuçları da dikkate alarak dil konusunda da ona benzer özerk bir örgütlenmeye gidilmesine karar verdi. 12 Temmuz 1932'de Samih Rifat, R. Eşref Ünaydın, Celal Sahir Erozan ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun İçişleri Bakanlığına yaptıkları başvuru ile “Türk Dili Tetkik Cemiyeti” adını verdiği dernek kuruldu. Kendisi derneğin koruyucu başkanlığını üstlenmekle yetindi. Derneğin Mustafa Kemal 'in de katıldığı ilk Kurultayı 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayında toplandı. Bütün vatandaşların çağrılı olduğu kurultaya 900'ü aşkın delege katıldı. 10 gün süren çalışmalarda dil sorunun uzun zaman alan “evrim” yöntemiyle değil ancak “devrimci” bir atılımla çözülebileceği görüşü ağırlık kazandı. 26 Eylül gününün her yıl “Dil Bayramı” olarak kutlanması kararlaştırıldı. İlk yönetim kurulunca yayımlanan bildiri de varılmak istenen hedefler, “Türk dilini, millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade aracı durumuna getirmek” olarak belirtildi. Türkçeyi yabancı dillerin etkisiyle uğradığı başkalaşımdan kurtarabilmek amacıyla da “o dönemde bilim dilinde kullanılmakta olan yabancı dillerden alınma kavramlar ve terimler yerine Türkçe terimler bulmak ya da yenilerini türetmek” temel alındı. Mustafa Kemal 1936'da adı Türk Dil Kurumu'na çevrilen derneğin bütün kurultaylarına katılmakla kalmayıp çalışmaları da yakından izledi. Konuşma ve yazışmalarında yeni sözcükleri kullanmaya özen gösterdiği gibi Türkçe yeni sözcükler de türetti. “Arıtmak, er, erdem, esenlik, evrensel, genel, ısı, kıvanç, konuk, kurmay, kutsal, önemli, özel, subay, tüm” vb. sözcükler onun önerileri olarak dile kazandırıldı. Bununla birlikte bu bağlamda onun en büyük katkısı, Türkçe terimlerle eskiden hendese denen bir Geometri kitabı yazmasıdır. Bu kitap yazarın adı verilmeden 1937'de Millî Eğitim Bakanlığınca ders kitabı olarak bastırıldı. Kurumun yoğun ve titiz çalışmaları sonucunda 1938- 39 öğretim yılı başında okul kitaplarının Türkçe terim ve sözcüklerle yazılmasına olanak sağlandı. Atatürk te TBMM'nin açılışı için hazırladığı fakat hastalığı nedeniyle Başbakan Celal Bayar tarafından okunan konuşmasında duyduğu mutluluğu, “Bu yıl okullarımızda öğretimin Türkçe terimlerle yazılmış kitaplarla başlamış olmasını, kültür hayatımız için önemli bir olay olarak belirtmek isterim” sözleriyle dile getirdi. Özel hukuk kurallarına bağlı özerk bir kuruluş olarak örgütlenen Kurumun aynı doğrultuda çalışmalarını sürdürebilmesi için de İş Bankasındaki payının yıllık gelirlerinden büyük kısmının Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu arasında paylaşılmasını vasiyet etti (5 Eylül 1938).

Öte yandan Atatürk, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumundan beklenen hizmetlerde görev alacak uzmanları ve orta öğretim kurumlarında bu dallardaki eğitim öğretimi üstlenecek öğretmenleri yetiştirmek amacıyla bir fakülte açılması gerektiğine de inanmıştı. Bu fakülte Cumhuriyet'in başkentte kuracağı üniversitenin ilk fakültesi olacaktı. Atatürk çalışma alanlarını göz önüne alarak fakülteye “Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi” adını verdi. Tanınmış profesörlerle, Almanya'dan getirtilen uzmanlar ve Avrupa'da öğrenimlerini tamamlayarak dönen genç bilim adamlarından oluşan geniş bir kadronun oluşturulmasını yakından izledi. Böylece söz konusu fakülte 9 Ocak 1936'da Ankara Halkevinde düzenlenen ve kendisinin de izlediği bir törenle öğretime başladı

Atatürk'ün giriştiği kültür ve eğitim devriminin önemli halkalarından biri de "Halkevleri" oldu. Halkevleri İkinci Meşrutiyet döneminde "Türklerin kültürel birliğine ve medeniyette yükselmesine çalışmak" amacıyla kurulan Türk Ocakları'nın yerini aldı. Çok amaçlı olan Halkevleri ile devrimin ana ilkelerinden biri olan "halkçılık" doğrultusunda halkın eğitilmesi ve onlara yeteneklerine göre beceri kazandırılması öngörülmüştü. Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Halk Partisine katılmasından sonra toplanan kurultayda Halkevleri adıyla yeni bir örgütlenmeye karar verildi. Ancak halkevlerinin partinin siyasal çalışmalarının dışında bir yan örgüt olmaları ve parti üyesi olsun olmasın her kesimden vatandaşların serbestçe girip çıkabileceği, etkinlikleri izleyebileceği, olanaklarından yararlanabileceği ve dilerse görev alabileceği bir kuruluş olmaları öngörüldü. 19 Şubat 1932'de biri Ankara'da olmak üzere 14 Halkevi açıldı. Eski Türk Ocağı binasına yerleşen Ankara Halkevindeki törende konuşan parti genel sekreteri Recep Peker, bu kuruluşlarla Türk toplumunu geleceğe hazırlamak, kültürel bütünlüğü sağlamak istendiğini belirtti. Kuruluşların beklenen düzeyde etkinlik gösterebilmeleri için açılmaları bazı koşullara bağlanmıştı. Buna göre o bölgede yeter sayıda üye bulunması, en az 200 kişilik bir salon ile kitaplık, çalışma odası ve açık havada jimnastik yapmaya elverişli avlusu olan bir binasının bulunması şart koşulmuştu. Çok yönlü çalışmalar da yapacak olan halkevlerinde, "Dil - Edebiyat Tarih - Güzel Sanatlar - Temsil - Spor - Sosyal Yardım - Halk Dershaneleri ve Kurslar - Kütüphane ve Yayın - Köycülük - Müze ve Sergi" adlarıyla 9 Şube ya da Kol kurulması öngörülmüştü. Halkevleri kısa sürede çok değişik alanlarda düzenledikleri etkinlikler, okuma yazma, mesleki beceri edinme kursları, sergiler ve temsiller nedeniyle önemli bir eğitim ve kültür merkezi oldular. Atatürk'ün isteğiyle yazılan ilk Türk Operası "Özsoy" ya da "Feridun," İran Şahı Rıza Pehlevi'nin ziyareti sırasında Ankara Halkevinde sergilendi. Bu kuruluşların çoğu, çevrelerinde yaptıkları coğrafya ve tarih araştırmaları ile yerel kültür değerlerini tanıtmak amacıyla birer dergi de yayınladılar. Bu nedenle Atatürk, halkevlerini kültür devriminin ana halkalarından biri sayıyordu. 1935 Kurultayında bunu "Partimizin Halkevleri ile yurttaşlara kucağını açması, vatanda sosyal ve kültürel devrim yaptı" sözleriyle belirtti. Onun yaşamının sonlarında açılan 24 yeni Halkevi ile birlikte yurt düzeyindeki sayıları 210'a yükselmiş, bunlara kayıtlı üye sayısı da 90.000'i aşmıştı. Atatürk'ün vefatından sonra bu kuruluşları yurdun uzak köşelerine hatta mahallelere kadar yaymak için "Halkodası" adıyla daha küçük birimler de açıldı. Böylece Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının sonlarında halkevlerinin sayısı 455'e, halkodalarının sayısı da 4.066'ya yükseldi. Demokrat Parti tek parti dönemi sonlarında siyasallaştığını düşündüğü bu kuruluşlara yeni bir düzen verme yerine onları kapatma yoluna gitti ve 1951 Ağustosunda çıkartılan bir yasa ile kapatılıp malları hazineye devretti.

Öğretimin birleştirilmesinden sonra Maarif Vekâletinin topladığı ilmi kurullar ve yabancı uzmanlardan alınan raporlara göre ilk, orta ve yüksek öğretim kurumları yeniden düzenledi. Rüştiye'ler ortaokula, idadiler liseye çevrildi, çağdaş verilere göre okul programları hazırlandı ve kural olarak her aşamada karma öğretim yapılması benimsendi. Darülfünun sorunu da ancak 1933'te ele alınabildi. İstanbul Darülfünunu hukuk, tıp, edebiyat ve fünun adı verilen 4 medrese olarak kurulmuş, daha sonra buna ilahiyat medresesi eklenmişti. Maarif Vekâletine bağlı olan darülfünuna ancak Mondros ateşkesinden sonra bilimsel özerklik tanınmıştı (11 Ekim1919). Darülfünunun Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyet'le başlayan devrimci atılımlara gereken desteği vermemesi ya da sessiz kalması yakınmalara yol açmıştı. Millî Mücadele karşıtı bazı kişilerin derslere girmeleri yüzünden öğrenciler 1922 Martı sonunda grev (boykot) kararı almışlardı. 4 ay süren grev bazı öğretim üyelerinin (müderres) derslere girmelerinin yasaklanmasıyla sona erdirilmişti. Bu durumun Ankara'da doğurduğu duraksamaları gidermek isteyen Edebiyat Medresesi Meclisi 19 Eylül 1923'te Mustafa Kemal ile İsmet İnönü'ye fahri müderreslik (onursal profesörlük) pâyesi verilmesini kararlaştırmıştı. Mustafa Kemal'in teşekkür için çektiği telgrafta "Türk kültürünün odağı olan fakülteniz fahri profesörlüğüne seçilmemden dolayı meclisinize teşekkür ederim. Eminim ki millî istiklalimizi ilim alanında fakülteniz tamamlayacaktır" diye "medrese"

yerine üniversiter bir adlandırma olan “fakülte” adını kullanması ileride, Darülfünun’da da bir değişime gidileceğinin işareti olmuştu. Çünkü o, üniversiteyi çok önem verdiği tam bağımsızlık kavramını bilim alanında sağlayacak kuruluş olarak görüyordu. Nitekim Laiklik yasalarının çıkarıldığı gün Darülfünun Emini İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun bir yazısına verdiği cevapta demokrasi ve cumhuriyet kurallarının uygulanması ve ülkenin bilimde ve medeniyet alanında layık olduğu düzeye yükselmesi konusunda darülfünundan çok şeyler beklediğini açıkladı.

İstanbul Dârülfünunu ile ilişkiler gelişirken Cumhuriyet hükûmeti kendi üniversitesini kurmak ve bunlarda görev alacak öğretim üyelerini yetiştirmek için yeni yüksekokullar açmaya, öte yandan Avrupa’ya öğrenci göndermeye başlamıştı. Cumhurbaşkanının isteği doğrultusunda başkentte açılan ilk yüksekokul Musiki Muallim Mektebi oldu (1924). Ertesi yıl yargı alanlarında görev alacakları yetiştirecek olan Ankara Hukuk Mektebi açıldı. Bununla ilgili hazırlıklar sürerken “tedris heyeti” (öğretmenler kurulu) Mustafa Kemal’den kurulun fahri başkanlığını kabul etmesini rica etti. O da memnurlukla kabul etti ve açılacak hukuk mektebinin Türk inkılabının ve medeniyetinin ruhuna uygun bir öğretimde bulunmasını diledi. Ayrıca 5 Kasım 1926 günü TBMM binasındaki görkemli açılış töreninde bu mektepten yetişecek yargıç ve savcıların Cumhuriyetin müeyyidesini (yaptırımını) yerine getireceklerine olan inancını belirtti. Hukuk mektebini de orta öğretim kurumlarına öğretmen yetiştirecek olan Mustafa Kemal’in “Gazi” sanının verildiği “Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü” izledi (1926). Bütün bunların dışında Mustafa Kemal Avrupa’ya gönderilecek öğrencilerin seçimleri, onların öğrenim görecekları dalların saptanmasını çok yakından izledi ve birçoğunu da çağırıp kendileriyle konuştu.

Maarif Vekili Mustafa Necati 1926 Haziranı’nda Darülfünundaki konuşmasında, milletin bu kuruma bağladığı umudu haklı çıkaracak en önemli kanıtın müderrislerin yayınları ve yaptıkları eserler olduğunu belirttikten sonra Darülfünunu her alanda öteki ülkelerin üniversiteleri seviyesine çıkarmak gerektiğini vurgulamıştı. Bakanın bu uyarıyı yaptığı günlerde özellikle Edebiyat Medresesi müderrisleri arasında bilimsel araştırmalar konusunda kısır bir tartışma başlamış ve basına yansdığı gibi giderek karşılıklı suçlamalara dönüşmüştü. Bu durum karşısında Atatürk ve Hükûmet darülfünuna yeni bir düzen vermenin kaçınılmaz olduğuna kanaat getirdiler. Ancak kurumu çağdaş düzeye yükseltebilmek için düzenlemede gözetilecek esasları saptamada darülfünun üyelerini tanımayan yabancı bir uzmandan yararlanılması uygun görüldü. Çağrı üzerine 1932 başlarında Ankara’ya gelen İsviçreli Profesör Albert Malche İstanbul’da yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı raporu Maarif Bakanlığına sundu. Darülfünunda bazı aksaklıklar saptayan Malche özellikle bilimsel araştırma ve yayınların azlığı üzerinde durmuş bu arada bilimsel özerkliğin doğurduğu savsaklamalara da değinmişti. Raporunun sonunda da “Darülfünun sorunu aslında Türkiye’nin fikri, manevi hatta geleceği sorunudur” diye konunun önemini vurgulamıştı. Atatürk bu raporu dikkatle inceleyerek görüşlerini 81 madde hâlinde sıraladı. Bunların en önemlileri, kurumda öğrencilere yalnızca ansiklopedik bilgiler verilip bireysel düşüncelere ve araştırmaya yönlendirecek bir öğretim yapılmadığı ve öğretim kadrosu yetersiz olduğu için dışarıdan eleman getirtmek gerektiği yolundaki tespitleri idi. Bu saptamalardan sonra da asıl sorunun Darülfünunla sınırlı olmayıp bir kültür planlaması olduğunu belirterek yapılması gerekenin Darülfünunu lağvedip yerine bir üniversite kurmak olduğunu belirtti. Bu kararla 1 Kasım 1932’de Meclisi açış konuşmasında üniversite kurmaya önem verdiklerini açıkladı. Bunun için hükûmetin hazırladığı tasarı 31 Mayıs 1933’te kabul edilerek yasalaştı. Bununla darülfünun 31 Temmuz tarihiyle kapatılarak yerine 1 Ağustos’ta İstanbul Üniversitesi kuruldu. Yasa bir yıl süreyle geçici öğretim kadrosunun Maarif Vekâletince saptanmasını öngörüyordu. Böylece yapılan değerlendirmelere göre eski üyelerden bir kısmı kadro dışı bırakıldı.

İmparatorluk döneminde soyadı yerine ailenin geçmiş üyelerinden birinin davranış, yetenek ya da fiziksel özelliğine

göre çevreden takılan “lakap ve şöhret” denen adlandırmalar kullanılıyordu. 21 Haziran 1934 tarihli yasa ile her Türkün Türkçe bir soyadı alması kabul edildi. Soyadı kanununun maddeleri şöyledir:

1 - Her Türk öz adından başka soyadını da taşımağa mecburdur.

2 - Söyleyişte, yazışta, imzada öz ad önde, soyadı sonda kullanılır.

3 - Rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edeplere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılamaz.

4 - Soyadı seçme vazifesi ve hakkı evlilik birliğinin reisi olan kocaya aittir. Evliliğin feshi veya boşanma hâllerinde çocuk anasına tevdi edilmiş olsa bile babasının seçtiği veya seçeceği adı alır. Koca ölmüş ve karısı evlenmemiş olursa veyahut koca akıl hastalığı ve akıl zayıflığı sebebiyle vesayet altında bulunuyor ve evlilik de devam ediyorsa bu hak ve vazife karınındır.

Kocanın vefatıyla karı evlenmiş veya koca evvelki fıkrada zikredilen sebeplerle vesayet altına alınmış ve evlilik de zeval bulmuş ise bu hak ve vazife çocuğun baba cihetinden olan kan hısımlarından en yakın erkeğe ve bunların en yaşlısına yok ise vasiye aittir.

5 - Mümeyyiz olan reşit soyadını seçmekte serbesttir. Akıl hastalığı ve akıl zayıflığı dolayısıyla vesayet altına alınmış olan reşidin adını babası, yok ise anası, bu da yok ise vasisi seçer.

6 - En büyük mülkiye memurunun vereceği müzekkere üzerine Cumhuriyet Müddeiumumisi, 3 üncü maddedeki memnuiyete uygun olmayarak soy adı kullananların bu adı değiştirmelerini ve tarihte ün almış olanlara ilişik anlatan adların, hilafını iddia ile kullanılmamasını mahkemeden isteyebilir. Kanunla taayyün eden unvanlar mahfuzdur.

7 - Bu kanunun neşri tarihinden itibaren iki yıl içinde gerek soyadı olmayanlar ve gerekse soy adlarını değiştirmek isteyenler taşıyacakları adı Hükûmetin tayin edeceği şekilde nüfus kütüklerine geçirilmek üzere bildirirler. Bu iş için verilecek her nevi evrak pul resminden muaftır.

8 - Soyadı seçme işlerinde çıkacak ihtilafları halletmek ve kendiliklerinden soyadı seçmeyenlerle anası babası belli olmayan çocuklara ad takmak ve bir adın kanunun istediği şekle uygun olup olmadığı hakkında karar vermek salahiyeti ana kütüğün bulunduğu yerin en büyük mülkiye memuruna aittir.

9 - Valiler ve kaymakamlar soyadlarının nüfus kütüklerine ve doğum kâğıtlarına doldurulması işinde diğer Devlet dairelerinde münasip gördükleri memurları iş bitinceye kadar yardımcı olarak nüfus dairelerinde çalıştırmağa salahiyetlidirler.

10 - Bu kanunun tayin ettiği müddet geçtikten sonra soyadlarını değiştirmek isteyenler Kanunu Medenin bu bapta hükümlerine tabi olurlar.

11 - Soyadlarını nüfus kütüğüne ve doğum kâğıtlarına yazma işinde ihmali görülen memurlar hakkında kaymakamlar bir haftalığa, valiler on beş günlüğe kadar maaş kesme cezası verebilirler. Bu kararlar kati olup ilk ödenecek maaştan kesilir.

12 - Kanunun tayin eylediği zaman içinde soyadını memurlara bildirmeyenlerden beş liradan on beş liraya kadar ve bu iş için Hükûmetçe verilecek vazifede ihmali görülen muhtarlar ve ihtiyar heyetleri azasının her birinden ve belediyelerce memur edilenlerden on liradan elli liraya kadar hafif para cezası alınır. Bu cezalar mahalli idare heyetleri

kararıyla verilir ve vali veya kaymakamların tasdiki ile katilesir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e uygun bir soyadı verilmesi için Halk Partisi Meclis Grubunca bir komisyon kuruldu. Dil bilginleri ile tarihçilerden oluşan komisyonda Türk tarihinden de esinlenerek değişik soyadları önerildi. Ama sonunda eski Türk devletlerinde hükümdarlara ya da onların erkek çocuklarına eğitici ve danışman olarak verilen kişilere Atabey denildiği göz önüne alınarak Atatürk soyadı seçildi. Bununla ilgili yasa 24 Kasım 1934'de kabul edildi, arkasından bu soyadının başkası tarafından alınamayacağına ilişkin bir yasa da çıkartıldı. Soyadı yasasıyla Türkçeye yüzlerce Türkçe sözcük kazandırıldı. Bu arada Atatürk te İsmet İnönü, Kâzım Özalp, Recep Peker, Salih Bozok, Şükrü Saracoğlu gibi yakın arkadaşlarına ya da Sabiha Gökçen, Fahri Korutürk gibi gençlere bu soyadlarını kendisi verdi. 1920'de İstanbul'un işgalini haber veren telgraf memuru Manastırlı Hamdi'ye ise "Onaltımart" soyadını uygun gördü.

"Sanat güzelliğin ifadesidir. Bu ifade sözle olursa şiir, ezgi ile olursa müzik, resimle olursa ressamlık, oyma ile olursa heykeltçilik, yapı ile olursa mimarlık olur" diyen Atatürk 1923'te Bursa'da halkla konuşurken, İslamiyetteki heykel yasağının puta tapıcılığa dönme korkusundan kaynaklandığına işaretle şöyle devam etmişti: "İnsanlar olgunlaşmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz; itiraf etmeli ki o milletin ilerleme yolunda yeri yoktur. Hâlbuki bizim milletimiz hakiki vasıflarıyla medeni ve ileri olmaya layıktır ve olacaktır". Aynı yıl İzmir Kız Öğretmen Okulunda da, "Bir milletin müzikteki eğilimine önem verilmezse o milleti ilerletmek imkânsızdır" sözüne yürekten katıldığını açıklamış ve "Hayat musikidir" sonucuna varmıştı. Bu görüşlerini 10. yıl nutkunda, "Türk milletinin tarihi bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir" diye özetlemişti.

Güzel sanatlar alanında da atılımlar yapmak isteyen Mustafa Kemal daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Başkomutanlığa bağlı 35 kişilik bir "Musiki Bölüğü" kurdurmuştu. Cumhuriyetin ilanından sonra da İstanbul'daki Muzika-i Hümayun'u Ankara'ya getirtmiş ve adını "Riyaset-i Cumhur Musiki Heyeti" olarak değiştirmişti (Günümüzde Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası). Onun önerisi ya da onayı ile İstanbul'daki Sanayi-i Nefise Mektebi 1927'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüştürüldü, 1924 de açılan Musiki Muallim Mektebi içinde önce Millî Musiki ve Temsil Akademisi oluşturuldu, 1936'da da Ankara Konservatuvarı olarak yeniden düzenlendi. İstanbul'da bir Resim ve Heykel Müzesi açıldı (1937). Mustafa Kemal, yüzyıllarca günah sayılan heykel sanatını teşvik etmek için kendi heykel ve büstlerinin yapılmasına müsaade etti ve Tarih Kurumu'na "Sinan'ın heykelini yapın!" talimatını verdi (1934). Kültür ve sanat alanında bu kuruluşlar gerçekleştirilirken okul programlarında yer verilen resim ve müzik dersleri ile halkevlerinde sürdürülen etkinlikler, kurslar güzel sanatların yurt düzeyinde yayılmasında büyük rol oynadı.

Atatürk Türk bireyinin bilgili, çağdaş düşünceli ve görevinin bilincinde vatandaşlar olarak yetişmesi için eğitim ve kültür alanına öncelik vermekle birlikte, savaş süresince harap olan ülkeyi bayındır hâle getirmek, ekonomik yönden kalkındırarak ekonomi alanında da bağımsız kılabilmek için gereken önlemleri almaya da büyük önem verdi. 1923 başlarında İzmit basın toplantısında bunun önemini "Yeni Türkiye Devleti, temelleri süngü ile değil, süngünün de dayandığı ekonomiyle kurulacaktır. Yeni Türkiye cihangir olmayacaktır; fakat yeni Türkiye devleti bir iktisat devleti olacaktır" diye belirtti. Bunun arkasından İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresini açış konuşmasında (17 Şubat 1923), ekonomiyi bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla ilgili esas sorun olarak niteledi ve yeni Türkiye'yi lâıyk olduğu düzeye ulaştırabilmek için ekonomiye önem verilmesi gerektiğini vurguladı. Söz konusu Kongrede "Misak-ı İktisadi" (iktisat andı) adı verilen bir bildiri yayımlandı. Adına pek uymamakla birlikte bunda âşar vergisinin kaldırılması, tekelciliğin önlenmesi, kabotaj hakkının tamamıyla kullanılması, madenlerin saptanması, kömür ocaklarının ıslah edilmesi, tarım araç ve makineleri üretecek bir fabrikanın açılması, işçilere sendika kurma hakkının

tanınması gibi bazı önerilerde bulunuldu. Kongrede genellikle özel teşebbüse ağır vermekle birlikte devletin öncülüğünü ve yönetimini de tanıyan bir karma ekonomi sistemi kabul edildi.

Lozan barış antlaşmasıyla kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçlarının ödenmesinin bir plana bağlanması Cumhuriyet'le birlikte ekonomi alanında da atılımlara geçme olanağı sağladı. Mustafa Kemal, Başkomutan Savaşının ikinci yıldönümünde Dumlupınar'da konuşurken ekonomik zaferin gerekliliğini bir kez daha "Milletimiz burada tespit ettiğimiz zaferden daha mühim bir vazife peşindedir...Memleketin idaresindeki muvaffakiyet te iktisadındaki kazançlar derecesiyle uygun olur. Hiçbir medeni devlet yoktur ki, ordu ve donanmasından evvel iktisadını düşünmüş olmasın. Memleket ve istiklal müdafaası için lazım olan bütün kuvvetler ve vasıtalar iktisadın genişlemesi ve gelişmesiyle mükemmel olabilir" sözleriyle ifade etmişti. İktisat Kongresinde üzerinde en çok durulan sorunların biri sermaye ve kredi sağlayacak bir millî bankanın kurulması idi. İmparatorluk döneminde "Osmanlı Bankası" bu adı taşımasına karşın İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş, üstelik kendisine kâğıt para çıkarma ayrıcalığı tanınmıştı. 1863'te kurulan Ziraat Bankası ise geliştirilmediği için ihtiyacı karşılayamaz olmuştu. Bunları dikkate alan Mustafa Kemal, yeni bir banka kurmaya karar verdi. Bunun için gerekli sermayeyi de Millî Mücadele döneminde yardım için gönderilen paralardan arta kalan 250.000 lirasını vererek kendisi sağladı. Böylece 26 Ağustos 1924'de Cumhuriyetin ilk bankası olan Türkiye İş Bankası kuruldu. Anonim şirket olarak kurulan ve kişisel paylara da yer verilen bankanın yalnız kredi sağlayan değil, sanayiye de hizmet edecek bir kuruluş olması öngörüldü. İş Bankası'nı birer yıl ara ile "Türkiye Sanayi ve Maadin (Madenler) Bankası" ile "Emlak ve Eytam Bankası" izledi ve sanayiye yasal destek sağlamak amacıyla Sanayiye Teşvik Kanunu çıkarıldı (1927). Devlet adına para basma yetkisiyle birlikte onun değerini koruma yetkisi tanınan" Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının kurulmasıyla (11 Haziran 1930) ekonominin ana unsurları olan sermaye ve kredi konusundaki boşluklar giderildi. Ekonomiyi canlandırma çalışmaları sürerken dış alım ve satımda görülen kimi güçlükleri giderebilmek için uluslararası ölçü birimlerinin kabul edilmesine karar verildi ve 26 Mart 1931 tarihli yasa ile ağırlıkta "dirhem /okka" yerine "kilogram"ın, uzunlukta ise "zirâ / arşın" yerine "metre "nin kullanılmasına geçildi.

Sanayileşmeye yönelirken Mustafa Kemal'in de desteğiyle ulaşımda demir yollarına, yiyecekte şeker üretimine, giyecekte de dokumacılığa öncelik verildi. Kurtuluş Savaşı döneminde yurdun doğusu ile batısını bağlayan demir yolu bulunmamasının sıkıntıları yaşanmıştı. Bu nedenle o, büyük zaferin hemen ertesinde 1923'te yayımladığı "9 Umde" adlı bildiride, "Çok acele olarak muhtaç bulunduğumuz demir yolları için" hemen uygulamaya başlanacağını açıklamıştı. Kendisinin her vesileyle dile getirdiği bu öncelik Başbakan İsmet İnönü tarafından da desteklenince yeni demir yolları yapmak ve yabancı şirketlerin elindeki hatları millileştirmeyi içeren iki yönlü bir demir yolu siyaseti uygulanmaya başlandı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın halkın vergi yükünü artırıyor diye karşı çıkmalarına karşın demir yolu siyaseti ısrarla sürdürüldü. Elde edilen sonuç, 10. yıl marşında "Demirağlarla ördük Anayurdu dört baştan" dizesiyle belleklere yerleşti. Atatürk hayatta iken demir yollarının uzunluğu, Cumhuriyetten önce yapılmış olan 4.177 kilometreye 2.954,680 km'nin eklenmesiyle 7.132,135 km'ye çıkartılmıştı.

Atatürk deniz ve hava ulaşımında da atılımlara geçmenin öncüsü olmuştu. Deniz ulaşımını geliştirmek için Denizbank adı verilen yeni bir örgütlenmeye gidildi, İstanbul'dan başlayarak mevcut limanların yeniden düzenlenmesine çalışıldı ve bu arada Van Gölü'nde ulaşımı sağlayacak bir işletme kuruldu. Birinci Dünya Savaşı'nda uçakların oynadığı rolü dikkate alan Mustafa Kemal gelecek savaşların havada cereyan edeceği inancıyla "İstikbal göklerde" demişti. Hava savunma gücü oluşturma çalışmalarını başlattı. Türkiye'nin yalnız hava savaşlarında değil sivil havacılıkta da gerekli

yeri alması için sonradan Türk Hava Kurumu adını alan “Türk Tayyare Cemiyeti” ni kurdurdu (16 Şubat 1925).

Türk ordusunun hava gücü bakımından da daha üstün düzeye gelmesine çalışılırken Türk kızlarının da savaş pilotu olmalarını istedi. Bu amaçla manevi kızı Sabiha’ya pilotluk eğitimi yaptırdı ve ona Gökçen soyadını verdi. 1925’te çıkartılan bir yasa ile şeker fabrikaları yapımına öncelik tanındı, gereken kredilerin de İş Bankasınca sağlanması öngörüldü. Şeker pancarı üretimi ve dağıtım olanakları göz önüne alınarak biri Trakya’da (Alpullu) olmak üzere Uşak, Eskişehir ve Turhal’da 4 fabrikanın kurulmasına karar verildi ve bunların yapımı 1933’e kadar tamamlandı.

Sanayileşmeye konusunda en büyük sorun sermaye azlığı ve sanayiye destekleyen bir iç pazarın yokluğu idi. Bu sorun da Sovyet Rusya’nın maddi ve teknik desteğiyle çözüldü. Davet edilen bir Sovyet heyetince hazırlanan rapor 1934 Nisanı’nda “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” na zemin hazırladı. Planı uygulama görevi de yeni oluşturulan ve adını Atatürk’ün koyduğu Sümerbank’a verildi. 1938 sonlarına kadar yapılacak yatırımları belirleyen plan hangi işletmenin hangi bölgede kurulması gerektiğine ilişkin veri ve önerileri içeriyordu. Demir sanayinin Karadeniz Ereğlisi yöresinde, kâğıt sanayisinin İzmit’te kurulması önerilmişti. Toplam yatırımların % 5’inin İş Bankasınca geri kalanının da Sümerbank tarafından yapılması öngörülmüştü. Planın uygulamasına geçildiğinde madencilik ve enerji kaynaklarını bulmak ve işletmek amacıyla yeni bir örgüt kurulması gerekli görüldü ve buna yine Atatürk’ün Anadolu tarihinden esinlenerek önerdiği Etibank adı verildi (2 Haziran 1935). Böylece “İktisadi Devlet Teşkilatı” (Kamu İktisadi Kuruluşları) diye anılan büyük sanayi kuruluşlarının yapımına geçildi. 1938 sonlarına kadar geçen sürede Konya Ereğlisi, Bakırköy, Kayseri Bez fabrikaları ile Bursa Merinos ve Gemlik Sun’i İpek fabrikaları işletmeye açıldı, Malatya bez fabrikasının temeli atıldı, Hereke dokuma fabrikası ıslah edildi. İzmit Kâğıt- Karton fabrikası üretime başladı, Ergani bakır ve Divriği demir ocakları da işletmeye açıldı. Cumhuriyet Türkiye’sinin ilk ağır sanayi tesisi olan Karabük Demir - Çelik fabrikasının temeli de atıldı (3 Nisan 1937). Bunların dışında yabancıların elinde bulunan Ereğli kömür işletmesi satın alındı; 1926’da açılan Kayseri uçak fabrikasında ilk partide’ 6’ avcı uçağı, Gölcük’te kurulan tersanede de ilk Türk denizaltısı inşa edildi. Bu süratli sanayi yatırımlarıyla yakından ilgilenen Atatürk, hastalığının ilerlemiş olmasına rağmen Bursa Merinos fabrikasının 2 Şubat 1938’de yağmur altında yapılan açılış törenine katıldı, bundan duyduğu bahtiyarlığı dile getirdi ve neşesini de “sarı zeybek” oynayarak kanıtlamak istedi.

Alt yapı yatırımlarında devletin öncülük etmesi ülkede sermaye ve bilgi birikimin azlığından kaynaklanan bir zorunluluk idi. CHP’nin kabul ettiği devletçilik ilkesi de özel girişimciliğe yer hatta öncelik veren bir kavram olarak algılanmıştı. Atatürk te cumhurbaşkanı ve bir vatandaş olarak devlet yatırımlarıyla özel girişimciliği birlikte yürütmüştü. Cumhuriyetin ilk özel bankası olan İş Bankası onun desteği ve verdiği sermaye ile kurulmuştu. Ankara’da ve yurdun değişik yerlerinde kurduğu çiftliklerde elde edilen ürünlerle hem ticari bir pazar yaratmış hem de o bölgelerdeki vatandaşları sağlıklı ürünlere kavuşturmuştu. Bunların dışında şirketleşmeyi ve kooperatifçiliği teşvik etmek amacıyla onlardan pay alarak ortak olmuştu. Başkentteki devlet görevlilerinin yiyecek, giyecek ve yakacak ihtiyaçlarını karşılamak üzere 24 Mart 1925 gün ve 586 sayılı yasa ile kurulan Ankara Memurlar Kooperatifi’nden 6.000 liralık pay alarak onun 1 numaralı ortağı olmuştu. Tarım Kredi Kooperatifleri yasası kabul edildikten sonra 1936’da ilk olarak Silifke’de köylülerin girişimiyle kurulan Tekir Kooperatifi’nden 1.500 liralık, bir kaplıca ve sanayi kentine dönüşmesini arzu ettiği Bursa’da yapılan Çelik Palas’tan da 34.830 liralık pay edinmişti. Mallarını hazineye bağışlamasına ilişkin 11 Haziran 1937 günlü başvurusunda belirttiğine göre de İstanbul’daki bir çelik fabrikasında da %40 pay sahibi olmuştu.

Atatürk’ün büyük bir titizlikle izlediği “Yurtta sulh, cihanda sulh” siyaseti sonucunda onun yaşamının son yıllarında ülke bir barış çemberiyle çevrilmiş ve bazı önemli sorunların barışçı yollardan çözümüne olanak sağlanmıştı. Mustafa Kemal

büyük bir istekle meslek olarak askerliği seçmişti, fakat daha Trablusgarp'ta iken Salih Bozok'a yazdığı mektupta "Bilirsin, ben askerliğin her şeyden ziyade sanatkârlığını severim" demişti. Ona göre savaş ancak vatan savunması söz konusu olduğunda başvurulacak bir araçtı. 1923'te Adana çiftçileriyle konuşurken zorunlu olmadıkça savaşmanın ve vatan evlatlarını ölüme sürüklemenin bir cinayet olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca henüz Cumhuriyet ilan edilmeden Yeni Türkiye'nin istilacı emeller peşinde koşmayacağını ve intikamcı bir siyaset izlemeyeceğini açıklamıştı. Ancak yeryüzünde barışın sürekli olabilmesi için devletlerin ve siyasetçilerin onu koruma doğrultusunda dikkatli davranmaları ve kitlelerin yaşama şartlarını iyileştirecek tedbirlerin alınarak insanların açlıktan ve her türlü baskıdan kurtarılması gerektiğini de sık sık tekrarlamıştı. Balkan Ülkeleri Konferansında bu görüşünü "İnsanları mutlu edeceğim diye onları birbirlerine boğazlatmak, insanlıktan uzak son derece esef edilecek bir sistemdir. İnsanları mutlu edecek yegâne vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onları birbirlerine sevdirecek karşılıklı maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayan hareket ve enerjidir" diye dile getirmişti. Onun, insan hayatına değer veren hümanist bir anlayışla Çanakkale savaşlarında hayatlarını kaybeden istilacı askerlere bile, "Burada bir dost vatanın toprağındasınız" diye seslenmesi ve onların analarını "Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır" diye teselli etmeye çalışması tarihte örneğine pek rastlanmayan bir davranış sayılmıştı (İğdemir).

Atatürk'ün barışçı siyasetinin en somut örneği, Millî Mücadele döneminde karşı karşıya savaşmış olan Türkiye ile Yunanistan'ın olanları geride bırakarak birbirleriyle kucaklaşmalarında görüldü. Lozan Konferansı sırasında ilk adımları atılan yakınlaşma, yedi yıl gibi kısa bir sürede iki ülkeyi çok yakın ilişkiler içinde iki dost hâline getirdi. Nüfus mübadelesine ilişkin sorunlar çözüldükten sonra 6 devletin katılacağı bir Balkan Konferansı'na karar verilmesi ilişkilere yeni bir boyut kazandırdı. Arkasından Ankara'ya gelen Yunan Başbakanı Elefterios Venizelos Atatürk tarafından da kabul edildi. Yapılan görüşmeler sonunda "Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması" adı verilen bir antlaşma imzalandı (30 Ekim 1930). Venizelos'un Cumhuriyet'in onuncu yıldönümü törenlerine katılması dostluğu daha da pekiştirdi. Venizelos bununla da yetinmeyip 1934'de Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterdi. Ödül komitesine başvurusunda, "Barış sorununa en değerli katkıyı sağlayan kişi, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dır. Yakındoğu'da, barış yolunda yeni bir çağ açan Yunan -Türk antlaşmasının imzalandığı dönemde, 1930 yılındaki Yunan hükûmetinin başkanı kimliğiyle şimdi Nobel Barış Ödülü Komitesinin seçkin üyeleri önünde Mustafa Kemal Paşa'nın adaylığını, bu onur ödülüne layık olarak önermekten şeref duyuyorum" demişti. Gerçi o yılki barış ödülü İngiltere Dışişleri bakanına verildi ama Atatürk çağdaşları arasında Nobel'e aday gösterilen ilk devlet başkanı oldu.

Barışı amaçlayan bu politika "Balkan Antantı" ve "Sâdabâd Paktı" adı verilen bölgesel iki anlaşma ve işbirliği anlaşması yapılmasını sağladı. Birinci Dünya Savaşı sonunda siyasal haritası değişen Balkanlarda mevcut durumun korunmasından yana çıkan Türkiye, 1928'e kadar geçen 5 yıl içinde Arnavutluk, Bulgaristan ve Yugoslavya ile ayrı ayrı birer Barış ve Dostluk Antlaşması imzaladı. Türkiye ile barışçı amaçlarla kurulan ve Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Çekoslovakya, Polonya ve Japonya'nın imzaladıkları Kellog - Briand Paktı'na katıldı (1929). Bu sırada Atina'da toplanan Evrensel Barış Kongresi'nde bir Balkan Birliği kurulması için yapılan öneri üzerine Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan arasında resmî olmayan konferanslar düzenlenmesi kararlaştırıldı. Balkan Konferansı adı verilen toplantıların başlangıcı olan Atina toplantısında (Ekim 1930) bir "Balkan Paktı" oluşturulması kararlaştırıldı. İkinci Balkan Konferansı 20 Ekim 1931'de İstanbul'da yapıldı. Konferansın son oturumuna katılan Atatürk, Fransızca yaptığı konuşmasında, öncelikle Balkan devletlerinin Türkiye

Cumhuriyeti ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasıyla ortaya çıktığını hatırlattı, ancak “mazinin karışık his ve hesaplarının üstüne çıkmak” gerektiğini belirterek “Balkan milletleri yakın maziden ziyade, uzak ve derin mazinin kırılmaz çelik halkalarıyla birbirine pekâlâ bağlanabilir” görüşünü savundu. Ve sözlerini, “Bin bir türlü beşeri tutkularla, dini ayrılıklarla, bazı tarihi olayların bıraktığı dargın izlerle, geçmiş zamanlarda gevşetilmiş, hatta unutturulmuş olan gerçek bağların canlandırılmasının gerekli ve faydalı olduğu yeni insani bir devre girdik” diye bitirdi. Ama Bulgaristan’ın geçmişi de gözden geçirme konusunda ısrar etmesi pakt için ortak bir metin hazırlanmasını engelledi. Ondan sonra Bükreş’te ve Sofya’da toplanan konferanslarda da olumlu sonuç alınmadı. Arnavutluk ta pakta girmeyeceğini açıklayınca 9 Şubat 1934’de Atina’da toplanan Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanları Balkan Antantı adı verilen anlaşmayı imzaladılar. Bir savunma işbirliği olan pakt, bölgesel yardımlaşmayı da öngörmekteydi. Atatürk o yıl Meclisi açış konuşmasında bu sonucu “Balkan Antlaşması, Balkan devletlerinin birbirinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında gerçek bir değeri olduğu besbellidir” diye değerlendirdi.

Balkan Antantı’nı çok geçmeden Afganistan, Irak ve İran’ın katılmasıyla kurulan Sâdabâd Paktı izledi. Bunun gerçekleşmesinde özellikle Atatürk’ün söz konusu devletlerin başkanlarıyla kurduğu samimi ilişkilerin büyük katkısı oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini tanıyan ilk devlet Afganistan olmuş, 1 Mart 1921’de iki devlet arasında bir Dayanışma Antlaşması imzalanmıştı. Ülkesinde reform hareketlerine girişen Afgan Kırallı Amanullah Han 1928 Mayıs’ında Ankara’ya geldiğinde garda Atatürk tarafından karşılanmıştı. Yapımı biten Etnografya Müzesi onun katıldığı törenle açılmış ve yapılan görüşmeler sonunda taraflar arasında işbirliğini içeren yeni bir dostluk antlaşması imzalanmıştı. Atatürk Kral onuruna verilen ziyafette ülkesinde başlattığı yenilikçi düzenlemelerde başarılı olmasını dilemiş ancak Afganistan’ın coğrafi konumundan ve dönemin siyasal koşullarından kaynaklanan sorunları bir an nazarı dikkatten uzak tutulmaması konusunda uyarılmıştı. Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler de Musul sorunun çözüme bağlanmasından sonra yavaş yavaş gelişmeye yüz tutmuştu. Ülke İngiliz mandasından kurtulup bağımsızlığa kavuşunca Kral I. Faysal 1931 Temmuz’unda Türkiye’ye gelmişti. Atatürk Ankara’da konuğunu törenle karşılamış ve “milletler arasındaki bağların ve ilgilerin gelişmesinde çok önemli olan ve tarihin seyrinde daima etkisini gösteren coğrafya ve iktisat âmillerinden başka, bugünkü karşılıklı menfaatleri ve iç ve dış barış ve sükûn siyasetleri ve ilişkileri de Irak ile Türkiye’yi birbirine yaklaştırmakta ve daha çok dost yapmaktadır” diyerek iki ülke arasında dostluk ve işbirliğinin yararını belirtmişti.

İran da Afganistan gibi TBMM hükûmetini tanıyan ilk devletlerden biri olmuştu. Pehlevi ailesinde Rıza Şah Kaçar hanedanına son verip iktidara geldiğinde (1925) gelişmeleri yakından izleyen Atatürk, Cumhuriyet ilan etmesi, için kendisine telkinlerde bulunmuştu. Bu yakınlaşma ortamında iki devlet arasında 1932’ye kadar olan sürede Dostluk, Saldırmazlık, Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği adı verilen bir dizi antlaşma imzalandı.

Rıza Şah’ın Türkiye’yi ziyareti ise her yerde büyük coşku ile karşılandı. Trabzon üzerinden Ankara’ya gelen Şahı törenlerle karşılayan Atatürk, Çankaya’daki konuşmasında, iki ülke ilişkilerinin tarihsel akışını hatırlatarak dostluk anlayışından vazgeçildiği dönemlerde her iki tarafın da büyük zorluklarla karşılaştığını hatırlatarak aslında Türkiye ve İran halkını “Barış ve dostluk içinde gelişmekten başka gayeleri olmayan milletler” olarak niteledi. Şah’ın Ankara’da olduğu günlerde büyük bir geçit töreni düzenlendi ayrıca Atatürk’ün isteği üzerine konusunu İran efsanesi Ehremen ile Hüzmüz’den alan, güftesini Münir Hayri Egeli’nin yazdığı ve müziğini Adnan Saygun’un yaptığı Özsoy operası da ilk kez onun onuruna sergilendi.

Türkiye'nin Afganistan, Irak ve İran'la olan ilişkilerinin doğurduğu bu sıcak ortamda İtalya Doğu Akdeniz bölgesinde sömürgeci bir siyaset izlemeye yönelince söz konusu devletler bölge barışını korumak için bir blok kurmayı gerekli gördüler. 8 Temmuz 1937'de Tahran'da imzalanan Sâdabâd Paktı aslında bir saldırmazlık paktı olup muhtemel bir saldırıyı caydırmak amacını taşıyordu.

Böylesi bir barış ortamında Lozan'da Türkiye açısından tam bir hâkimiyet sağlamayan Boğazlar sorunu ile Hatay sorunu gibi yeni başlayan uluslararası bir anlaşmazlık ta çözüldü. Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi ile bu su yollarından geçişi denetleme yetkisi Türkiye'nin başkanlığını yapacağı uluslararası bir komisyona verilmiş ayrıca İstanbul Boğazının iki yakasında 15'er kilometrelik alan ile Marmara adaları İmroz ve Bozcada'da Türkiye'nin asker bulundurulmaması kararlaştırılmıştı. Türkiye kendi güvenliği açısından sakıncalı olan bu durumu değiştirmek için 1933'te harekete geçti ve 1936'da söz konusu sözleşmeyi değiştirmek için yeni bir konferansın toplanmasını istedi. Ancak Sovyet Rusya basını böyle bir isteği yersiz bularak eleştirince Atatürk te basın aracılığıyla Türkiye'nin haklılığını ve kararlılığını belirtmek istedi. Kendisinin kaleme aldığı ancak Cumhuriyet gazetesinde gazetenin sahip ve başyazarı Yunus Nadi imzasıyla yayınlanan makalede dünya kamuoyuna şu mesajı verdi: "Boğazlar meselesinde dostlarımıza açık sözüümüz şudur: Türk milletinin, Türk vatanının tam emniyeti - ki bunlar hiçbir devleti mutazarrır etmez (zarara sokmaz) - hakkıyla tahakkuk etmedikçe yapılacak herhangi bir rejimin Türk milletince kabule layık görülmeceğine şimdiden inanmalıdır." Onun bu kesin tavır alışı üzerine Montreux'de toplanan ve Türkiye dışında 9 devletin katıldığı konferansta "Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme" adı verilen yeni bir anlaşma imzalandı (20 Temmuz 1936). Montreux Sözleşmesi diye anılan bu anlaşma ile Boğazlar Komisyonu ve askerden arındırılmış bölge sistemine son verilerek bölgede tam anlamıyla Türk egemenliği sağlandı.

Atatürk'ün yönlendirdiği dış siyaset Boğazlar sorununun çözülmesinden sonra Misakımillî sınırları içindeyken Fransa ile imzalanan 1921 Ankara antlaşmasıyla Türkiye'nin sınırları dışında kalan eski İskenderun sancağına odaklandı. Atatürk, 1923 Martında Adana'da kendisini ziyaret eden Fransız mandası altında yaşamaktan şikâyet eden yöre halkından bir gruba "Yüzyıllardan beri var olan bir Türk ocağı yabancı ellerde kalamaz" yanıtını vererek o bölgeyi anavatana katmaya kararlı olduğunu belirtmişti. Orada yaşayan Türkler de Cumhuriyet Türkiye'sindeki atılımları yakından izleyerek şapka giymeye, yeni Türk alfabesini öğrenmeğe başlamışlar hatta Halk Partisi adını taşıyan bir parti kurmuşlardı. Fransa'nın Suriye'deki manda sistemini kaldırıp buraya bağımsızlık veren bir antlaşma yapması (9 Eylül 1936) İskenderun Sancağının bundan sonra nasıl ve nereye bağlı olarak yönetileceği sorununu doğurmuştu. Atatürk bu konuda kendisinden görüş almak için İskenderun'dan gelen heyet üyelerine, Suriye'den ayrı bağımsız bir devlet kurmaya çalışmalarını tavsiye etti ve Türkiye'nin de Fransa ile Milletler Cemiyeti katında gereken girişimlerde bulunacağını belirtmişti. Sancak halkının Türk olduğuna inanan Atatürk onların yaşadığı bölgeyi "Hatay" adıyla anmaya başladı. 1 Kasım 1936 Meclis konuşmasında ulusça gece gündüz İskenderun - Antakya ve yöresinin geleceğiyle meşgul olduğumuzu belirterek, "bunun üzerinde ciddiyet ve katıyetle durmaya mecburuz" dedi. Onun bu tutumu karşısında Fransa sorunun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesini kabul etti. Cemiyetin bu amaçla oluşturduğu heyetin raporu gecikince Başbakan İsmet İnönü'ye gerekirse askerî bir hareket için hazırlanma talimatı verdi. Ayrıca Atatürk Hatay hakkındaki Türk görüşünü ve kararlılığını belirten 5 makalelik bir yazı dizisi de hazırladı ancak bunların kendi adıyla değil Asım Us adıyla Kurun gazetesinde yayınlanmasını uygun buldu. 1937 Ocak ayı sonlarında çıkan bu makalelerde, "Fransanın başına baş diye üşüşmüş olan efendileri" büyük Fransız milletini nasıl idare edeceklerini bilmemek ve Türkiye Cumhuriyetinin kendi haklarını savunmak ve onu elde etmek için gösterdiği enerjiyi de takdir etmekten âciz olmakla eleştiren Atatürk, Türkiye'nin kendi şeref ve haysiyetini, kendi hak ve menfaatlerini korumanın

yolunu bildiğini göstermek istemişti. Söz konusu makalelerinin yayımlanmasının ertesinde toplanan Milletler Cemiyeti, İskenderun Sancağının içişlerinde bağımsız ama dışişlerinde Suriye'ye bağlı "ayrı bir varlık" sayılmasını kabul etti. Sancak'ta resmî dil Türkçe olacaktı. Özel statüyü hazırlamak için oluşturulan komitenin hazırladığı taslak ve anayasa da 29 Mayıs 1937'de Konsey tarafından oybirliği ile kabul edildi. Kurulacak yeni devlet bir Cumhuriyet olacaktı. Ancak Suriye hazırlanan bu statüye tepki gösterdi, Hatay'da 1938 Nisanında başlayan seçimlerde de bazı sorunlarla karşılaşıldı. Atatürk bu gerginlik karşısında hastalığının ilerlemiş olmasına rağmen Fransa ve Suriye'ye bir gözdağı vermek istercesine o bölgedeki askerî birlikleri denetleyen bir geziye çıktı ve saatlerce süren geçit törenleri yaptırdı. Onun bu kesin tavrı karşısında anlaşmazlığı tırmandırmak istemeyen Fransa Sancağın yönetimini Türklere bırakmayı kabul etti böylece 3 Temmuz 1938'de Antakya'da bir askerî anlaşma, ertesi günü de Ankara'da yeni bir Dostluk Antlaşması imzalandı. Bu sonuçlar alınınca 2.500 kişilik bir Türk birliği Hataya girerek yeni devletin güvenliğini üstlendi. Seçimler de sonuçlanınca 2 Eylül 1938'de toplanan Hatay Meclisi Tayfur Sökmen'i devlet başkanı seçti. Mondros ateşkesi sonrasında İngilizlerin İskenderun'u işgal etmelerinin önüne geçemeyen Mustafa Kemal, 19 yıl sonra yaşamının son aylarında orada bağımsız bir devletin kurulmasını sağladı. Gerçi bu küçük devletin ana vatana katılmasını sağlığında göremedi ama çok geçmeden Hatay 23 Haziran 1939'da Türkiye içindeki yerini aldı

Mustafa Kemal'in Ankara Nüfus müdürlüğüne 1923'te düzenlenen nüfus cüzdanında fiziksel özellikleri "beyaz tenli, orta boylu, sarı saçlı, sarı kaşlı, mavi gözlü, uzunca çehreli, uzunca çeneli, düzce burunlu ve sakalı tıraşlı" olarak belirtilmişti. Zaten o çocukluğundan beri saçlarının sarılığı ve gözlerinin çekici maviliği nedeniyle Sarı Kemal, daha sonraları Sarı Paşa diye anılmıştı. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olarak yıllarca onun yanı başında bulunan Hasan Rıza Soyak ta Mustafa Kemal'i, "atlet vücutlu, zarif endamlı, keskin ve erin bakışlı, ciddi tavırlı, hareketleri canlı ve çalak, her hâliyle alımlı bir erkek güzeli" olarak nitelemektedir.

Kendisini yakından tanıyan hemen herkesin gözleri dışında etkisi altında kaldıkları özelliklerinden birisi de konuşma ve ikna yeteneğiydi. Öğrencilik yıllarında başlayan eğilimlerinin etkisiyle sonunda iyi bir söyleşi ve tartışma ustası olmuştu. 36,5 saat süren nutuk, konuşma maratonundaki yeteneğini kanıtlamıştı. Aynı zamanda iyi bir dinleyici idi. Özel konuşmalarında karşısındakilere öz adlarıyla hitap eder, kendisine çok yakın saydıklarına, çocukluk arkadaşlarına Rumeli şivesiyle "çocuk" diye seslenirdi. Topluluklar karşısında genelde "Efendiler!" diye söze başlamayı benimsemişti ama bu hitapla yalnız erkekleri değil kadınları da kast ediyor, "Hanım efendiler, bey efendiler" demek istiyordu.

Onun ilk bakışta dikkati çeken bir başka özelliği de çocukluğundan başlayarak çok şık giyinmesiydi. Nerede ve nasıl giyinmesini çok iyi biliyor, giydiği her kıyafeti kendisine yakıştırıyordu. Kendisi de en çok kitaba ve giyime para harcadığını belirtmektedir. Henüz genç bir yüzbaşı olarak Şam'a giderken '5' Mecidiye (100 kuruş) gibi çok büyük bir para vererek bir çift ayakkabı almıştı. Yemeğe gelince buna hiç te düşkün değildi. "Çankaya Sofrası" diye anılan uzun süreli akşam yemekleri, genelde ülke ve dünya sorunlarının tartışıldığı ya da önemli kararları almak için düzenlenen bir toplantı, her alanda bilgi edinmeye yönelik bir dershane, bir masa konferansı, ya da bir sanat etkinliğinin, her türlü müzik konserlerinin izlendiği bir gece demektir. Bunların dışında Çankaya sofrası zaman zaman içki meclisi olurken akademik bir toplantı, bir okul niteliğinde taşıyordu. Cumhuriyet'in ilanına o sofrada karar verilmiş, tarih araştırmaları, kara tahta üzerinde sürdürülen dil çalışmaları o sofrada derslerinde gerçekleştirilmişti. O akşam ele alınacak konulara göre kimlerin sofraya çağırılacağını Atatürk kendisi saptıyordu. Çağrılı olanların dışında görevleri nedeniyle yalnızca Başbakan İnönü ile İçişleri ve Dışişleri bakanları izin almadan sofraya katılabiliyordu. Gerekli notların alınması için masa üzerine kâğıt ve kalemler diziliyor, hatta özel olarak yaptırılan kara tahta salona getiriliyordu. Bütün bunların ötesinde Çankaya Sofrası okumak ve düşünebilmek için evde tek başına yaşamak isteyen Atatürk'ün bu anlamdaki

yalnızlığını gideren bir süreç demektir. Kendisi sofraya için "Bir lokma ekme. Bunu birkaç yakın arkadaşla oturup birlikte yemek ve içmek bana yeter" diyordu.

Sabahları kalktığında yalnızca bir kahve içip günlük gazeteleri gözden geçiriyor, banyosunu yapıp tıraş olduktan sonra giyinip kütüphaneye geçerek günlük çalışmalarına başlıyordu. Öğlenleri bazen bir dilim ekmeği bir bardak ayrına ya da limonataya banıp yemekle yetiniyordu. Onun için yalnızca akşam yemekleri söz konusuydu, onu da geç saatlerde yiyordu. Kız kardeşinin aktardığına göre, askerî okula gitmeden önce en çok irmik helvası ve yoğurdu severken askerî okullarda kuru fasulye ile pilava alışmıştı. Cumhurbaşkanlığı döneminde bunlara peynirli omlet ile etli taze bamya ve patlıcan karnıyarık eklenmişti. Geceleri yatakta pijama yerine beyaz keten entari giyiyordu. Ama uyuma ve kalkma saatleri düzenli değildi.

O aynı zamanda bir doğa aşığı olup canlı olan her şeyle ilgileniyordu. Açık havada, çiftlikte yeşillikler arasında yaşamayı sevdiğinden Ankara Söğütözü'nde tek odalı bir çiftçi kulübesi yaptırtmıştı. Kimi geceler Çankaya'dan çıkıp "Koliba" adını verdiği bu kulübede sabahlıyordu.

Hayvanlardan en çok atı ve köpeği, kuşlardan kanaryayı, çiçeklerden de kırmızı karanfil tercih ediyordu. Biniciliği sevdiğinden köşkte bir maneje alanı yaptırtmıştı. Sofya'dan getirdiği ve Alp adını verdiği köpeği Çanakkale savaşlarında yanında bulundurmuydu. Çankaya'da da Foks adlı bir kurt köpeği beslemişti.

Onun doğa sevgisi, yeşile olan tutkusu ise yaşamı boyunca sürmüştü. Bu tutkuyla hem bir çiftlik hayatı yaşamak hem de Orta Anadolu bozkırındaki başkenti yeşertmek için kurmakta olduğu çiftliğe "Orman Çiftliği" adını vermişti. Yurdun değişik bölgelerinde daha küçük çiftlikler satın aldığı gibi Çankaya köşkünün de güzel bir bahçe oluşturmuştu. Ancak bu yapım ve düzenlemeler yüzünden tek bir ağacın bile kesilmesine büyük tepki göstermişti. Orman çiftliğinde bir iğde ağacının sökülüp atılmasına çok üzülüyordu. Yalova'da 1929'ta yaptırttığı köşkün duvarına zarar vermeye başlayan bir ağacın dalının kesilmesi istendiğinde ise buna izin vermeyerek köşkün kaydırılması gibi daha zor ve pahalı bir yöntem önermişti. Temellerine kadar kazılan köşkün altına demir yolu rayları yerleştirilerek bina 4,80 metre kaydırılmış ve ağaçlar kurtarılmıştı.

Sanat dalları içinde en çok müziğe ilgi duyuyor, halk müziği ve alaturka denen geleneksel müzikle olduğu kadar çok sesli batı müziğini de seviyordu. Onun istediği, zaman zaman kendisinin de sesiyle katıldığı alaturka müziği yasaklamak değil, Türk halk müziğinin çağdaş tekniklerle işlenerek evrensel düzeye ulaşmasını sağlamaktı. 1933'te katıldığı bir nişan töreninde bu düşüncesini şöyle açıklamıştı: "Her memleketin millî bir müziği vardır. Millî müzik kültürü almak, geleneklerimize bağlı olmak bakımından herkes için önemlidir. Ben Türk müziğini fırsat buldukça dinlerim. Ancak uluslararası düzeyde bir yeri olan Batı müziği kültürünü almak, gençlerimiz için önemlidir. Klasik batı müziği insanların düşünce kabiliyetlerini artırır. Batı müziğini öğrenmek demek Türk müziğinden uzaklaşmak demek değildir. Bilakis batı müziği çok sesli Türk müziğinin gelişmesi için faydalıdır. Bu nedenle okullarımızda müzik derslerine büyük önem vermeliyiz". O, Harp Akademisi yıllarından başlayarak sevdiği şarkıların sözlerini ve makamlarını not defterlerine yazıyordu. Tanıkların aktardığına göre Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Musiki Muallim Mektebi öğrencileriyle birlikte bir marş güftesi de yazmıştı. Musiki Muallim Mektebi'nin Konservatuara dönüştürülmesiyle müzik yanında tiyatro sanatçısı yetiştirmek öngörülmüştü. Ankara'da temsiller veren sanatçıları Marmara köşkünün çaya çağırdığında "Efendiler, hepiniz mebus olabilirsiniz, vekil olabilirsiniz, hatta cumhur reisi olabilirsiniz; fakat sanatkar olamazsınız" diye sanatın ve sanatçının önemini belirtmişti. Türkiye'de opera sanatı da onun istek ve çabaları ile başlamıştı.

Onun zevkleri arasında zeybek oyunu ve her türlü dans önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki her toplumsal ortamda kadın ve erkeklerin birlikte oynayabilecekleri bir oyun saydığı zeybeği bir ulusal raks hâline getirmek istemişti. İdadi yıllarında öğrendiği dansları ve özellikle vals çok sevmiş ve onu arkadaşlarına da öğretmeye çalışmıştı. Masa oyunlarına gelince tavla, poker, briç ve bilardo seçmişti. Çocukluk arkadaşlarıyla tavla, yabancı elçilerle bazen briç oynuyor ama kart oyunlarından en çok pokeri seviyordu. Bilardo oynayabilmek için pembe köşkün holünü bilardo salonuna dönüştürmüştü. Akşam sofrasına çağırdığı konuklarını beklerken genelde bilardo oynuyordu. Bunların dışında güreşi çok seviyor, pehlivanlara yakın ilgi duyuyor, kimi zaman pehlivan yapılı Mehmetçikleri ya da arkadaşlarını güreştiriyordu. Dönemin ünlü pehlivanı Kurtdereli Mehmet, güreşirken arkasında Türk milletinin bulunduğunu hissettiğini söyleyince bundan son derece memnun kalmış ve kendisini kutlamıştı.

Bütün bunların dışında Mustafa Kemal'e iyi bir kurmay subay, ülkenin geleceğini düşün aydın bir vatandaş, milletine bağımsızlığı kazandıracak bir mücadelenin lideri, yeni bir devletin kurucusu ve her alanda çağdaşlaşmaya yönelik bir devrimin planlayıcısı ve uygulayıcısı niteliklerini kazandıran etkenler arasında en büyük payı okul sıralarından başlayarak son nefesine kadar sürdürdüğü okuma tutkusu alır. Kitap aşkı nedeniyle Çankaya'daki pembe köşk yapılırken mimardan yalnızca iki şey istemişti: Büyük ve ferah bir yemek odası ile üzerine büyük haritalarını da serebileceği geniş bir masanın da konulacağı büyük bir kütüphane. Kütüphanesindeki kitapların sayısı, vefatından sonraki tereke kayıtlarında 4.433 kalemde 7.338 olarak saptanmıştı ama 1973'te Millî Kütüphaneye yapılan sayımda 4.289 bibliyografik künyede 10.000 kitap olduğu belirlendi. O, Çankaya dışında Dolmabahçe Sarayı, Florya ve Yalova Köşkleri gibi çalışmak ya da dinlenmek üzere gittiği yerlerde de birer kitaplık oluşturmuştu. Okuduğu kitaplarda önemli saydığı kelimelerin ya da tümcelerin altlarını siyah, kırmızı, yeşil kalemlerle çiziyor, kimi kez ünlem ya da soru işaretleri, bazen de "dikkat" anlamına gelen D harfi koyuyordu. Bu yerleri belirlemek için "Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar" başlığı altında Anıtkabir derneğince yapılan derleme 24 cilt olarak yayınlandı. Almanca ve Fransızca dışında başka bir yabancı dilde yazılmış kitapları da arkadaşlarına okutup onlarla birlikte değerlendiriyordu. Türkçeye çevrilmesini istediği kitapları ise o dili bilenler arasında paylaştırıp süratle basılmasını sağlıyordu. İngiliz yazarı Wels'in yayımlandığında büyük yankılar uyandıran "The Outline of History" adlı eseri bu imece usulüyle "Cihan Tarihinin Ana Hatları" adıyla Türkçeye çevrilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılmıştı. Mustafa Kemal Manastır İdadisinden başlayarak okumayı günlük yaşamının bir özelliği hâline getirmişti. Üstelik kendisinin belirttiği gibi kitapları roman gibi değil onlardan yararlanmak için okuyordu. Ayrıca onların adlarını not defterlerine yazıyor ve bazen değerlendirmelerini de ekliyordu. Örneğin Harp Akademisinde 1870-71 Alman - Fransız savaşına ait bir kitabı okuduktan sonra not defterine; "Avusturya 66'da (1866) mağlup oldu. Avusturya 4 ay muharebe etti. Çünkü demir yolu yoktu, yolları da azdı" diye yazmış ve böylece demir yollarının toplum hayatında olduğu kadar savaş döneminde de taşıdığı önemi belirtmişti (AND, V, 90). Bunun gibi Kolordu komutanı olarak Silvan'da 10 Aralık 1916'da okuduğu şiir kitapları hakkında da şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Yemekten evvel Emin Bey'in (Yurdakul) Türkçe Şiirleri ile Fikret'in Rübâb-ı Şikeste'sinde aynı mevzuda bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat var. Başkalık, biri parmak hesabı, diğeri değil" (Tezer, 86). Bu satırlar onun daha o yıllarda Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak gerektiğine inandığının yansıması demektir. Ayrıca o günlerde M.E.Yurdakul ve Fikret'in şiir kitapları dışında değişik alanlardaki şu 5 kitabı da okuyarak değerlendirmişti: Namık Kemal'in "Tarih-i Osmanî" ile "Makalat-ı Siyasiyye ve Edebiyye"si, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin "Allahı İnkâr Etmek Mümkün müdür ?," G. Forsengrive'in Ahmed Naim tarafından çevrilen "Mebâdi-i Felsefeden Birinci Kitap: İlmünnefs" i ve Alphonse Daudet'nin "Sapho. Moeurs Parisienne" adlı romanı. Söz konusu kitapları o yılların Anadoluşunda bulmaya imkân olmadığına göre Mustafa Kemal gittiği her yere

kitaplarını da taşıyor, savaş alanlarında bile kitap okuyor demektir. Çanakkale Savaşlarında İstanbul'daki tanıdıklarından kendisine kitap göndermelerini istemiş, Karlsbad'ta tedavi görürken bu alışkanlığını sürdürmüş, Kurtuluş Savaşında Büyük Taarruz'dan birkaç gün önce Reşat Nuri Güntekin'in Çalığışu'nu okumuştur. Cumhurbaşkanlığı döneminde bazı Fransızca kitapları Paris büyükelçileri Fethi Okyar ve Münir Ertegün aracılığıyla getirtmiş ve bunların bedelini ödemek konusunda ısrarlı olmuştur. Onun kitap aşkı dış ülkelerde de takdirle karşılandığı için birçok yabancı diplomat, bilim ve sanat adamları ona kitap armağan etmeye ya da kendi eserlerini sunmaya yönelmişlerdir. Mustafa Kemal'in kitaba verdiği değeri sezinleyen yabancılardan biri 1922 sonbaharında Ankara'ya gelen Fransız gazeteci Berthe Gaulis olmuştur. Türkiye'ye hareketinden önce bir tanıdığına, Ankara'ya küçük bir bavul kitap götüreceğini, çünkü orada heyecanla aranan şeyin kitap olduğunu yazmıştı.

İlgi alanı çok geniş olan Mustafa Kemal tek bir yazarın ya da düşünürün ya da bir düşünce akımının temsilcisi olmamış, okuduklarından ve yaşadıklarından kendine özgü bir senteze ulaşmıştı. Öğrencilik yıllarından başlayarak kişi için hürriyet, ulus için de istiklal ilkesini benimsemişti. Millî Mücadele'yi "Ya istiklal, ya ölüm!" parolasıyla başlatmış ve "Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir" demişti. Kız kardeşinin belirttiğine göre küçükken erkek çocukların oynadıkları "birdirbir" ya da "uzun eşek" oyununu "kimseyi sırtıma almak için eğilmem" diyerek hiç oynamamıştı. Babasının ölümünden sonra da genelde ailesinden ayrı bir yerde tek başına özgürce yaşamaya başlamış ve ancak İzmir'in kurtuluşundan sonra evlerinde kaldığı Uşakkizade Muammer Bey'in kızı Latife Hanım ile evlenmişti. 29 Ocak 1923'te kıyılan nikâhları Mustafa Kemal'in tasarladığı ve ancak üç yıl sonra gerçekleştirilecek medeni nikâh törenlerini andırır biçimde yapılmıştı. Uygulanmakta olan "imam nikâhı" / dini nikâh, evlenecek kızın giyabında kendisine vekâlet eden bir erkeğin tanıklığıyla kıyıldığı hâlde Mustafa Kemal'le birlikte Latife de bu törene katılmıştı. Ayrıca Fevzi Çakmak ile Kâzım Karabekir paşalar Mustafa Kemal'in, İzmir Valisi Abdülhalik Renda ile Salih Bozok beyle Latife hanımın şahitleri olarak nikâh masası etrafında yer almışlardı. Nikâhı da bir hukuk adamı İzmir Merkez kadısı Ömer Fevzi kıymıştı. Fakat bu evlilik ancak iki buçuk yıl sürmüş, 5 Ağustos 1925'te boşanmışlardı. Mustafa Kemal bundan sonra yalnızlığını ve çocuk özlemini gidermek için annesi gibi manevi evlat edinmeye yönelmişti.

O, Aydınlanma düşüncesini benimsemiş biri olarak daima aklını kullanmaya özen göstermişti. İstanbul'dan Samsun'a hareket ettikleri sırada gemiye çıkan müttefik askerleri silah ve cephane aramışlardı. Bunun üzerine o, yanındakilere "Budala herifler! Bizim silah-cephane değil, kafa götürdüğümüzü bilmiyorlar mı?" diyerek akıl ve düşüncenin her şeyden üstün olduğunu anlatmak istemişti. Çerkez Ethem kendi gücünü ispatlamak istercesine Ankara'da bir gösteriyeye giriştiğinde de, kendisinden ülkede kimin egemen olduğunu soran İsmet İnönü'ye, "Biziz, akıl bizdedir" diye yanıt vermişti. Her olayda aklını kullanmaya önem verdiği için ünlü Fransız siyaset adamı Edouard Herriot Tekin Alp'in Kemalizm adlı kitabına yazdığı önsözde onu Akılcı felsefenin kurucusu Kant'ın öğrencisi bir filozof olarak nitelemişti. Kendisi yaptıklarının bir deha eseri olarak gösterilmesini kabul etmiyordu. "Ben askerî deha filan bilmiyorum. Herhangi bir zorluk önünde kaldığım zaman yaptığım iş şudur: Vaziyeti iyice tespit etmek, sonra alınacak tedbirin ne olduğuna karar vermek. Bu kararı bir kere verdikten sonra artık acaba yapayım mı yapmayayım mı diye tereddüt etmemek ve muvaffak olacağıma inanarak tatbik etmek." Mustafa Kemal 57 yıl süren hayatı çeşitli hastalıklarla geçmişti. Manastır Askerî İdadisinde ağır bir sıtma nöbetine yakalanınca annesi onu Selanik'e getirip tedavi etmek zorunda kalmıştı. Ancak sıtma daha sonraki yıllarda tekrar ortaya çıkmış ve buna daha başka hastalıklar da eklenmişti. 1911'de Trablusgarp'a giderken İskenderiye yakınlarında at tepmesiyle hastalanmış, Derne savaşlarında sağ kolundan kurşunla yaralanmış ve gözlerinden rahatsızlandığı için uzun süre tedavi görmüştü. Çanakkale savaşları sırasında soğuk algınlığı yüzünden sık sık rahatsızlanmıştı. 1916'da başlayan böbrek ağrısı ise giderek kronikleşmişti. Samsun'a hareketinden

bir süre önce bir kulak ameliyatı geçirmiş, Sakarya savaşları sırasında ata binerken düştüğü için kaburga kemiği kırılmıştı. 1923 Kasımında ilk kalp krizi, onun arkasından ağır bir spazm geçirmesi yurt içinde ve dışında yankılar uyandırmış ve değişik yorumlara neden olmuştu. 1927'deki hastalığı "angine de poitrine" olarak saptanmış, 1936'da bu hastalık yeniden ortaya çıkmıştı. 1937-1938 kışında baş gösteren rahatsızlığı giderek artmış, Ocak ayında Yalova'da yapılan muayenesinde karaciğerinin büyüdüğü ve sertleştiği saptanmıştı. Buna rağmen Bursa Merinos Fabrikası'nın 2 Şubat'ta yapılan açılış törenine katılmış, üstelik o akşam düzenlenen baloda Sarı Zeybek oynamıştı. Gençliğinde yakalandığı böbrek hastalığı nedeniyle kaplıca tedavisi önerildiği ve Karlsbad'ta bunun yararını gördüğü için fırsat buldukça kaplıcası olan kentlere gitmek durumunda kalmıştı. Samsun'da iken rahatsızlanınca kaplıcaları ile tanınan Havza'ya geçmiş, Cumhuriyet döneminde de Bursa kaplıcalarını tercih etmişti. Ayrıca Yalova'yı bir kaplıca merkezi hâline getirmiş ve son olarak Bursa Çekirge Palas otelinin açılmasına katkıda bulunmuştu. 1938 baharında Türk hekimlerince yapılan konsültasyonda "karaciğer atrofik siroz" (cirrohose atrophique) teşhisi konmuştu. Çağrılan Paris Tıp Fakültesi profesörü Fissinger de siroz teşhisine katılınca 30 Mart 1938'de Atatürk'ün hasta olduğuna ilişkin ilk resmî bildiri yayımlanmıştı. Kendisi de Afet İnan'a yazdığı mektupta hastalık durmamış, ilerlemiştir demişti.

Bu denli hasta olmasına rağmen çok önem verdiği iç ve dış sorunları yakından izlemeyi sürdürmüştü. Hatay sorununda ne kadar kararlı olduğunu göstermek ve olumlu sonuç alabilmek için hasta görünmemeye çalıştı. O yıl çıkartılan yasa ile resmen Gençlik ve Spor Bayramı olan 19 Mayıs bayramı törenlerine katıldıktan sonra trenle Mersin'e ve Adana'ya gitti, orada düzenlenen ve saatlerce süren geçit törenlerini burnunun kanamasına aldırılmayıp ayakta izledi. Beş gün süren bu yolculukta hayli yorgun düşmüştü ama istirahat etmesini öneren yanındakileri "Ölümü istemek bir cesaret değildir, ama ölümden korkmak ta bir ahmaklıktır" diye cesaretlendirmeye çalıştı. Ankara'ya döndükten sonra da 26 Mayıs 1938'de trenle İstanbul'a hareket etti. Bu onun kurduğu Cumhuriyetin başkentinden son ayrılışı oldu. Deniz havasının hastalığına iyi geleceği düşüncesiyle hükûmetçe satın alınan Savarona yatı gelince Haziran başında oraya geçti; kendisini ziyarete gelen Romanya kralı Karol'u da orada kabul etti. Temmuz başlarında bir kriz geçirince yeniden çağrılan Dr.Fissinger'in de önerisiyle koltuğa oturtularak Dolmabahçe Sarayı'na alındı (25 Temmuz). Onu muayene eden Viyana Üniversitesinden Prof. Eppinger durumu "Un cas triste!" (acı bir vak'a) olarak nitelemişti.

Kendisi de bunun farkında olduğu için 5 Eylül 1938'de vasiyetnamesini yazıp Beyoğlu VI.Noterine teslim etti. Zaten 1937'den başlayarak sahip olduğu taşınmazları ve hisseleri hazineye ya da yerel belediyelere bağışlamaya başlamıştı. Öyle ki hayatta bulunan kız kardeşi Makbule'nin medeni kanun gereğince hakkı olan paylar üzerinde hak iddia etmemesi için 1933'te özel bir yasa çıkartmıştı. 2 Şubat 1937'de yaptığı ilk bağışla kentte yeni açılan Çelik Palas Otelindeki payı ile otel bahçesindeki köşkü (bugün müze) Bursa Belediyesine bıraktı. 11 Haziran 1937'de Trabzon'dan Başbakan İnönü'ye gönderdiği bir yazı ile de Ankara'daki Gazi Orman Çiftliği ile Yalova, Silifke, Dört Yol ve Tarsus'ta bulunan çiftlik ve bahçelerle bunların üzerindeki her türlü tesisi ve malları devlete bağışladığını bildirdi. Söz konusu çiftliklerin yüz ölçümü 154.729 dönüm olarak hesaplanmıştı. Bu taşınmazlar dışında çeşitli kuruluşlar ya da bölge halkınca kendisine armağan edilmiş olan evler ve onun adıyla kurulan müzeler de hazineye veya yerel yönetimlere geçti. Bu nedenle düzenlediği vasiyetnamesinde kız kardeşinin Çankaya'da Camlı Köşk diye anılan küçük köşkte hayatta bulunduğu sürece oturmasını şart koştu. İş Bankasındaki payının yıllık gelirlerinden kız kardeşi Makbule ile manevi kızları Afet İnan, Sabiha Gökçen, Rukiye, Nebile ve Ülkü'ye ödenecek aylık miktarlar dışında kalan büyük kısmının kurucusu olduğu aynı zamanda başkanlıklarını üstlendiği Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu arasında bölüştürülmesini vasiyet etti. Bunların dışında İsmet İnönü'nün çocuklarına yükseköğrenimlerini tamamlamaları için yetecek paranın verilmesini de öngördü. Bu vasiyet yıllardan beri İnönü ailesine yaptığı maddi yardımı bir başka

biçimde sürdürmek istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Atatürk'ün kendisinin yazdığı bu vasiyetname dışında ikinci bir vasiyeti olduğu yolundaki iddia ve varsayımlar her türlü dayanaktan yoksun görünmektedir.

Hastalık, Atatürk'ü Cumhuriyet'in on beşinci yıldönümü törenlerine katılmaktan ve Kasım ayı başında TBMM'nin yeni çalışma yılını açış konuşmasını yapmaktan alıkoymuştu. 15. Yıl dönümü yaklaşırken onun önerisiyle çıkartılan bir genel af yasası ile İstiklal Mahkemeleri kararları ile hüküm giyenlerle 150'likler dâhil olmak üzere bütün hükümlülere af sağlanması yılların biriktirdiği kimi tortuların giderilmesini sağladı. Kendisi Cumhuriyet Bayramı nedeniyle 29 Ekim'de Türkiye Cumhuriyeti ordularına bir mesaj yayımladı. "Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk Ordusu" diye başlayan mesajında, bağrından çıktığı ordudan beklediklerini, "Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini, iç ve dış her türlü tehlikelere karşı korumak" diye özetlemişti. TBMM'nin açılışında okuyacağı konuşmasını da hazırladı ancak Ankara'ya gelemediği için bu metni Başbakan Celal Bayar okudu. Meclise son sesleniş olan bu konuşmanın sonunu da, "Büyük kamutay! Şimdiye kadar olduğu gibi bütün işlerinizde başarılar dilerim" diye bitirdi.

Atatürk, 17 Ekimde girdiği ilk komadan iki gün sonra çıktı fakat 8 Kasımda başlayan ikinci komadan kurtulamadı ve 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı saat 09.05'te hayata gözlerini yumdu. Tedavisinde görevli doktorların düzenledikleri tutanakta, o gece yarısından sonra durumunun giderek ağırlaştığı belirtildikten sonra, 10 Kasım sabahı dokuz beş gece " Büyük şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir" denildi. Tutanakta bu sonucu doğuran hastalığın adı yazılmamıştı ama ölüm raporunda bunun "hepatite sclerocongestive ethylique" (alkole bağlı karaciğer iltihabı) olduğu belirtilmişti.

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı yurt çapında büyük üzüntü yaratırken yurt dışında hemen bütün ülkelerde derin yankılar uyandırdı. Kendisi hayatta iken bir konuşmasında "Beni milletim nereye isterse gömsün" demişti ama hükûmet onun başkent sevgisini dikkate alarak naaşının Ankara'ya getirilmesine ve ona yaraşır bir anıt mezar yapılınca kadar geçici olarak Etnografya Müzesine konulmasına karar verdi. İslami geleneklere göre yıkanan naaşı hemen toprağa verilmeyeceği için Gülhane Hastanesinde Prof. Lütfi Aksoy, Mustafa Hayrullah Diker ve Süreyya Hidayet Serter tarafından tahnit edilerek tahta tabuta konuldu ve o tabut ta kurşunlu ikinci bir tabut içine yerleştirildi. Daha sonra Türk bayrağına sarılan tabut halkın ziyaret etmesi için Dolmabahçe Sarayı muayede (tören) salonunda hazırlanan katafalka konuldu. Cenaze namazının camide kılınmasının şeriat açısından zorunlu olmadığı hakkında İslam Tetkikleri Enstitüsü Başkanı Şerafettin Yalçın ile Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi den alınan görüş üzerine cenaze namazı 19 Kasım'da Dolmabahçe Sarayında Şerafettin Yalçın tarafından kıldırıldı. Aynı gün top arabasıyla Sarayburnu'na taşınan tabutu önce Zafer Torpidosuna, arkasından Yavuz zırhlısına aktararak Dil iskelesinde trene yüklendi. 20 Kasım sabahı Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi önündeki katafalkta halkın ziyaretine açıldı. 21 Kasım 1938'de çok sayıda yabancı devlet temsilcisi ile askerî birliklerin de katıldıkları görkemli bir törenle Etnografya Müzesi salonunda hazırlanan geçici kabrine konuldu.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü o gün yayımladığı bildiriye Türk ulusunun hislerine de tercüman olarak Atatürk'e şöyle seslendi:

Devletimizin bânisi,

İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz simâsı,

Eşsiz kahraman Atatürk!

Vatan sana minnettardır.

Atatürk için yaptırılmasına karar verilen anıt mezarın yerini saptamak amacıyla oluşturulan komisyon, başkentin orta yerinde bulunan ve her taraftan görülebilen Rasat Tepe'yi uygun buldu. Açılan uluslararası yarışmada Prof. Emin Onat ile Doçent Orhan Arda'nın ortak projeleri birinci seçildi. "Anıtkabir" adı verilen ve savaş yılları yüzünden ancak 1944'de başlanılan inşaat 1953'te tamamlandı. 4 Kasım 1953'te Etnografya Müzesi'nde bulunan tabutu müze içinde kurulan katafalka konuldu. Atatürk'ün Cumhuriyeti emanet ettiği gençler de askerlerle birlikte tabutu etrafında nöbet tuttular. Ölüm yıldönümü olan 10 Kasım'da düzenlenen büyük bir törenle Etnografya Müzesinden alınarak Anıtkabir'e taşındı ve kız kardeşi Makbule Atadan'ın isteğine uyularak tabuttan çıkartılıp mozolenin alt salonunda toprağa verildi.

Şerafettin TURAN

KAYNAKÇA

1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, Kültür Bakanlığı, Ankara 1985.

1927-1938, Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor, Ankara 2007.

"Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi", **Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri 1967**, Ankara 1972.

ADIVAR, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul 1962.

AĞAOĞLU, Samet, **Kuvayi Milliye Ruhu**, İstanbul 1944.

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alagon, İstanbul 1995.

AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat, **Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle**, Gen.kur., Ankara 1988.

AKGÜN, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924 - 1928)**, Ankara, tz.

AKSOY, Ömer Asım, **Atatürk ve Dil Devrimi**, TDK, Ankara 1962.

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, I -III. İş Bankası, 2010.

Alev COŞKUN, **Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay; İşgal, Hüzün, Hazırlık**, İstanbul 2008.

Ali Shah İkbâl, **Kemal, Maker of Modern Turkey**, London 1934.

ARALOV, S. I., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. Hasan Â. Ediz, İstanbul 1967.

ARAR, İsmail, **Son Günlerinde Atatürk: Dr. Asım Arar'ın Hatıraları**, İstanbul 1958.

ARAZ, Nezihe, **Mustafa Kemal'le 1000 Gün**, İstanbul, tz.

ARMSTRONG, H., **Grey Wolf, Mustafa Kemal**, New York 1938.

ATADAN, Makbule, **Ağabeyim Mustafa Kemal**, Der. Şemsi Belli, Ankara 1959.

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara 1981.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk I-III** . T.Devrim Ta. Enst. İstanbul, 1961 (2 ciltlik ilk baskı, Ankara, 1927).

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe**, Yay. Uluğ İğdemir, Ankara 1962.

Atatürk'e Saygı, TDK, Ankara 1969.

Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (AİAB), 1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge, Başbakanlık, Ankara 1982.

Atatürk'le Yazışmalar, Haz. Bilal Şimşir, Ankara 1981.

Atatürk'ten Mektuplar, Haz. Afet İnan, Ankara 1981.

Atatürk'ün Askerliğe Ait Eserleri, Haz. Afet İnan, İş. Bank., Ankara 1959.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (ABE), I-XXVIII, Kaynak Yay., İstanbul 1998-2010.

Atatürk'ün Hatıra Defteri, Haz. Şükrü Tezer, TTK, Ankara 1972.

Atatürk'ün Hatıraları. 1914 - 1919, Haz. Falih Rifki Atay, İş Bank, Ankara 1965.

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, Haz. Mustafa Onar, 2 c., Kültür Bak., Ankara 1995.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), Dışiş. Bak, Ankara 1981.

Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları, Haz. Nusret Baycan, ATASE, 1986.

Atatürk'ün Not Defterleri (AND), I - XI, Gen. Kur., Ankara 2004-2010.

Atatürk'ün Nöbet Defteri, Top. Özel Şahingiray, TİTE, Ankara 1955.

Atatürk'ün Özel Mektupları (AÖM), Der. Sadi Borak, İstanbul 1998.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Der. Hulusi Turgut, İstanbul 2005.

Atatürk'ün Sohbetleri, Der. Utkan Kocatürk, Ankara 1971.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD), I-III, Der. Nimet Arsan, TİTE, Ankara 1961.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, Haz. Sadi Borak, Utkan Kocatürk, Ankara 1972.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (ATTD), Der. Nimet Arsan, TİTE, Ankara 1964.

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları, Haz. Kâzım Öztürk, 2 c., Ankara 1990.

Atatürk'ün Toplanmamış Telgrafları, Der. Utkan Kocatürk, Ankara 1971.

Atatürk'ün Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç ve Söyleşileri, Haz. Sadi Borak, Ankara 1980.

Atatürk'ün Yazdırdıkları, Der. Utkan Kocatürk, Ankara 1971.

Atatürkçü Düşünce, ATAM, Ankara 1992.

ATAY, Falih Rifki, **Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul 1969.

AYBARS, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri I-II**, İzmir 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam: Mustafa Kemal, I-III**, İstanbul 1963-1964.

AYKUT, Şeref, **Kemalizm**, İstanbul 1936.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı, **Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973.

BARDAKÇI, Murat, **şahbaba**, İstanbul 1999.

BAşAR, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay**, İstanbul 1945.

BAşGİL, Ali Fuat, **Atatürk, Din ve Laiklik**, İstanbul 1968.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım, I-VIII**, İstanbul 1965-1972.

BAYUR, Hikmet, "Mustafa Kemal'in Üç Mektubu", **Belleten**, 90, TTK, Ankara.

BAYUR, Hikmet, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara 1963 (son basımı: AKDITYK, Ankara 1990).

BISCHOFF, Herbert v., **Ankara**, Çev. Burhan Belge, Ankara 1936.

BIYIKLIOĞLU, Tefik, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959.

BOURGOIN, Marguerite, **La Turquie d'Atatürk**, Paris 1936.

BOZKURT, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilali**, İstanbul 1967.

BOZOK, Salih-Cemil, **Hep Atatürk'ün Yanında**, İstanbul 1985.

CEBESOY, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları (MMH)**, İstanbul, 1953

CEBESOY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk (SAA)**, İstanbul 1966.

Cumhuriyet ya da Demokrasi, Haz. Özer Ozankaya, Kültür Bak., Ankara 2002.

Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil Kültür Eğitim, Der. Nazife Güngör, Gazi Ün., Ankara 2007.

Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, İstanbul 1983.

ÇALIşLAR, İzzettin, **Atatürk ile İkibuçuk Yıl**, Ankara 1993.

ÇELEBİ, Mevlüt, **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara 2002.

ÇETİNER, Yılmaz, **Son Padişah Vahidettin**, İstanbul 1993.

Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı, 1933, Yay. Afet İnan, Ankara 1972.

DUMONT, P., **Mustafa Kemal**, Çev. Zeki Çelikkol, Ankara 1993.

DURSUNOĞLU, Cevat, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946.

EGELİ, Münir Hayri, **Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar**, İstanbul 1959.

ERTÜRK, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, Haz. S. N. Tansu, İstanbul 1957.

FARRÉRE, Claude, **Turquie resuscitee**, Paris 1930.

GAULIS, Beerthe G., **La Question Turque**, Paris 1931 (Türkçesi: ANDAÇ, Türkân, **Çankaya Akşamları, 1920-1921**, İstanbul 2007).

GAULIS, Beerthe G., **Le Nationalisme Turque**, Paris (Türkçesi: YANANSOY, Cenap, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1981).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Haz. Arı İnan, TTK, Ankara 1981.

GENTİZON, P., **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, Çev. Fethi Ülkü, Ankara 1994.

GEORGEON, F., GÖKALP, İskender, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 1990.

GIANNINI, A., **Documenti per la storia della pace orientale (1915 - 1932)**, Roma 1933.

GİRİTLİ, İsmet, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi**, İstanbul 1980.

GOLOĞLU, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri, (1924-1930)**, Ankara 1972.

GOLOĞLU, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara 1968

GÖKBİLGİN, Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken, I-II**, İstanbul 1959.

GÖKÇEN, Sabiha, **Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti**, İstanbul 1982.

GÖKSEL, Burhan, **Atatürk'ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma**, Ankara 1994.

GÖRGÜLÜ, İsmet, **Atatürk'ün Özel Yaşamı, Uydurmalar, Saldırıları, Yanıtları**, Ankara 2003.

GRASSI, Fabio L., **Atatürk, Il Fondatore della Turchia Moderna**, Roma 2009.

GRASSI, Fabio L., **L'Italia e la questione turca 1919-1923, Opinione pubblica e politica estera**, Torino 1996.

GRASSI, Fabio L., **İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923. Kamuoyu ve Dış Politika**, Çev. N. Özkan, D. Kundakçı, İstanbul 2003.

GÜLER, Ali, "Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Töreni", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, sa.366.

GÜLER, Ali, **Bir Dâhinin Hayatı Atatürk'ün Soy, Ailesi ve Öğrenimi**, İstanbul 1998.

GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920 - 1923)** . Ankara, 2009.

GÜRER, Cevat Abbas, **Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak**, İstanbul 1939 (ikinci basım: **Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl**, Der. Turgut Gürer, İstanbul 2006).

Harp Tarihi Vesikaları (Belgeleri) Dergisi (HTVD), Genelkur. Harp Tarihi Dairesi, 1-75 (76'dan sonra Askerî Tarih Belgeleri Dergisi), **Tarih Vesikaları (TV)**. M. Eğitim Bak.1-15, Yeni seri:1-3 (16-18), İstanbul 1941-1958;

Heyet-i Temsiliye Kararları (HTK), Haz. B. Sitki Baykal, TTK, Ankara1974.

Heyet-i Temsiliye Tutanakları (HTT), Haz. Uluğ İğdemir, TTK, Ankara 1975.

İbnülemin M. Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar I -I**, İstanbul 1940-1953.

İĞDEMİR, Uluğ, **Atatürk ve Anzaklar**, TTK, Ankara, 1978.

İĞDEMİR, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı, I (1881 -1918)**, TTK, Ankara 1980.

İNAN, Afet, " Mukaddes Tabanca", **Bellekten**, 3-4, TTK, Ankara 1937.

İNAN, Afet, KARAL, E. Ziya, **Atatürk Hakkında Konferanslar**, DTCF, Ankara 1946.

İNAN, Afet, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, TTK, Ankara 1969.

İNAN, Afet, **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Ankara 1969.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (İBA . British Documents on Atatürk), Yay. Bilal Şimşir, TTK, 4 c., Ankara 1973-1984.

İsmet İnönü, Hatıralar, I-II, Haz. Sabahattin Selek, Ankara 1992.

İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923, Yay. Afet İnan, TTK, Ankara 1982.

JAESCHKE, Gothard, **Türk İnkılabı Kronolojisi**, Çev. N. Recep Aksu, I-II, İstanbul 1939-1941.

JEVAKHOFF, A., **Kemal Atatürk Batının Yolu: Kemal Atatürk les chemins de l'occident**, Çev: Zeki Çelikkol, İstanbul 1998.

KADRİ, H. Kâzım, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, İstanbul 1991.

KAL, Nazmi, **Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar**, Ankara 2001.

KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I-II**, TTK, Ankara 1966-1968.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1960.

KARADAĞ, Nurhan, **Halkevleri Tiyatro Çalışmaları (1932 - 1951)**, Kültür Bak., Ankara 1988.

Kâzım Karabekir Anlatıyor, Haz. Uğur Mumcu, İstanbul 1990.

Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Haz. Afet İnan, TTK, Ankara 1983.

Kılıç Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, İstanbul 1955.

KINROS, L., **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Çev. A. Tezel, N. Yeniobalı, İstanbul 1966.

KIZILDOĞAN, H. Sami, "Vatan ve Hürriyet", **Bellekten**, 3-4 TTK, Ankara 1937.

KOCATÜRK, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1992.

KORKMAZ, Zeynep, **Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi**, Ankara 1963.

KRAL, A. Ritter von, **Das Land Kamal Atatürk, Der Werdegang der modernen Türkei**, Leipzig 1937.

LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, TDK, Ankara 1972.

LORAINE, S. Percy, **Kemal Atatürk, an appreciation**, Edinburg 1948.

LÜLE, Zeynel, **Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş**, İstanbul 2008.

MANGO, A., **Atatürk**, Çev. Füsun Doruker, İstanbul 1999.

MELEK, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, TTK, Ankara 1966.

MELZIG, Herbert, **Kemal Atatürk, Untergang und Aufstieg der Türkei**, Frankfurt 1937.

Mevlanzade Rifat, **Türkiye İnkılabının İçyüzü**, Halep 1929.

MUMCU, Uğur, **Gazi Paşa'ya Suikast**, İstanbul 1994.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, ATAM, Ankara 1990.

MÜLAYİM, Z. Gökalp, **Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik**, Ankara 1998.

Not Defterleri, (Kara Harp Okulu Arşivi).

OKYAR, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, Haz. Cemal Kutay, İstanbul 1980.

ÖZAKMAN, Turgut, **Cumhuriyet, Türk Mucizesi**, I -II, Ankara, 2009-2010.

ÖZAKMAN, Turgut, **Vahidettin, M. Kemal ve Millî Mücadele**, Ankara 1997.

ÖZALP, Kâzım, **Millî Mücadele, I-II**, TTK, Ankara 1971.

ÖZALP, Kâzım-Teoman, **Atatürk'ten Anılar**, Ankara 1992.

ÖZKAYA, Yücel, **Millî Mücadelede Atatürk ve Basın (1919 - 1921)**, ATAM, Ankara 1989.

ÖZVERİM, Melda, **Mustafa Kemal ve Corinne Lutfi, Bir Dostluğun Öyküsü**, İstanbul 1998.

PARUŞEV, P., **Atatürk. Demokrat Diktatör**, Çev. Naime Yılmaer, İstanbul 1973.

PEREK, Zafer, **Kur'an ve Atatürk ve Reformları**, İstanbul 1986.

Rauf Orbay'ın Hatıraları, Haz. O. Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2005.

Ruşen Hüsrev Gerede'nin Anıları: Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler (19 Mayıs 1919 - 10 Kasım 1938),

Haz. Sami Önal, İstanbul 2002.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, İstanbul 1938.

SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali, I-II**, İstanbul 1966.

SEVÜK, İsmail Habib, **Atatürk İçin: Ölümünden Sonra Hatıralar ve Hayatındayken Yazılanlar**, İstanbul 1939.

Sivas Kongresi Tutanakları (SKT), Haz. Uluğ İğdemir, TTK, Ankara 1969.

SONYEL, Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1973.

SOYAK, A. Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar, I-II**, Ankara 1973.

SÖKMEN, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara 1978.

SÖNMEZ, Cemil, **Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım**, Ankara 1998.

Söylev (Nutuk), I-II, TDK, Ankara 1963-1964.

SPERCO, Willy, **Mustafa Kemal Atatürk: 1881-1938**, Çev. Zeki Çelikkol, Ankara 2001.

SUNGU, İhsan, "Atatürk'ün Babası Ali Rıza Efendi", **Bellekten**, 10, TTK, Ankara 1939, s.289-348.

ŞAHİN, Mustafa, "Bir Halk Eğitimi Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", **Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları**, I /2,

1997.

ŞAPOLYA, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, Ankara 1944.

TAHSİN, Suat, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Hâliki Gazi Mustafa Kemal**, İstanbul 1933.

TANSEL, Fevziye Abdullah, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", **Bellekten**, XVII / 66, TTK, Ankara 1953.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I-IV**, Ankara 1973-1974.

Tekin Alp, **Kemalizm**, İstanbul 1936,

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967.

TOYNBEE, A., **Türkiye. Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul 1971.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Ankara 1981.

TURAN, Şerafettin, ÖZEL, Sevgi, **75. Yılda Türkçenin ve Dil Devriminin Öyküsü**, Ankara 2007.

TÜFEKÇİ, Gürbüz, **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar**, Ankara 1983.

Türk İstiklal Harbi, I-VII, Gen.kur. Harp Tarihi, Ankara 1962-1975.

Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Yay. G. Jaeschke, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1971.

Türk'ün Altın Kitabı, Gazinin Hayatı, İstanbul 1928.

Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, Gen.kur. Harp Tarihi, Ankara 1972.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl. Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Antantı (1923-1934), Dışiş. Bak, Ankara 1974.

UNAT, Faik Reşit, "Amasya Protokolleri", **TV**, 3 (18).

UNAT, Faik Reşit, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi", **Tarih Vesikaları (TV)**,10, 1942.

UNAT, Faik Reşit, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Erzurum'da Tevkifi Teşebbüsü ile İlgili Bazı Vesikalar", **TV**, 1 (16), 1955.

UNAT, Faik Reşit, "Ebedi Şef Atatürk'ün Türk Dil Kurumu'na Direktifleri", **TV**,11, 1943.

UNAT, Faik Reşit, "Mustafa Kemal Paşa'ya Dokuzuncu Ordu Kıtataı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Selahiyetlere Dair Bazı Vesikalar", **TV**, 12, 1943.

US, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet**, İstanbul 1964.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Atatürk'e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu", **Millî Kültür**, II / 6-8, 1980.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, "Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal ile Mülakat", **Ordu Dergisi**, 1918 (ikinci basım: İstanbul 1930).

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, **Atatürk'ü Özleyiş**, TTK, Ankara 1981.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, **Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar**, Ankara 1933.

YİĞİT, Nuyan, **Atatürk'le 30 Yıl. İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü**, İstanbul 2004.

ZÜRCHER, E. J., **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, Ankara 1987.

03/07/2024 tarihinde

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-gazi-mustafa-kemal-1881-10-kasim-1938/?pdf=3993> adresinden erişilmiştir